

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Географічний факультет
Кафедра географії та менеджменту туризму**

**ВОЄННИЙ ТУРИЗМ У СВІТІ ТА УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ ТА РЕАЛІЇ
СУЧАСНОСТІ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)**

Виконав:

студент 4 курсу 411 групи
спеціальності 242 «Туризм»
ОП «Міжнародний туризм»

Заремський Дмитро Васильович

Керівник:

кандидат географічних наук, доцент

Заячук Оксана Григорівна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № _____

від «__» _____ 2026 р.

Зав. кафедри _____ д.геогр.н., проф. Король О.Д.

Чернівці – 2026

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню воєнного туризму як актуального напрямку сучасної туристичної діяльності, що поєднує історико-культурний, меморіальний, пізнавальний, патріотичний та військово-історичний туризм. У роботі розглянуто сутність воєнного туризму, його основні види, передумови виникнення, світовий досвід розвитку та особливості формування в Україні в умовах російсько-української війни.

Окрему увагу приділено масштабам руйнувань культурної спадщини та культурної інфраструктури України, проблемам безпеки, етики, меморіалізації та післявоєнного відновлення. У практичній частині розроблено воєнно-меморіальний маршрут Київщиною «Місцями пам'яті та незламності Київщини» за напрямом Бородянка-Гостомель-Буча-Ірпінь.

Ключові слова: воєнний туризм, меморіальний туризм, темний туризм, військова спадщина, культурна спадщина, туристичний маршрут, Київщина, післявоєнне відновлення.

ABSTRACT

The qualification paper is devoted to the study of war tourism as a relevant area of modern tourism activity that combines historical-cultural, memorial, educational, patriotic and military-historical tourism. The paper examines the essence of war tourism, its main types, prerequisites for its emergence, international experience of development, and the peculiarities of its formation in Ukraine under the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Special attention is paid to the scale of destruction of Ukraine's cultural heritage and cultural infrastructure, as well as to issues of safety, ethics, memorialization and post-war recovery. The practical part presents the development of a war memorial route in Kyiv Region entitled "Places of Memory and Resilience of Kyiv Region" along the route Borodianka-Hostomel-Bucha-Irpin

Keywords: war tourism, memorial tourism, dark tourism, military heritage, cultural heritage, tourist route, Kyiv Region, post-war recovery.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Заремський Д.В.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ	8
1.1 Поняття, сутність та особливості воєнного туризму.....	8
1.2 Передумови виникнення та розвитку воєнного туризму.....	16
1.3 Класифікація та основні види воєнного туризму	22
РОЗДІЛ 2. ВОЄННИЙ ТУРИЗМ У СВІТІ ТА УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ВТРАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ.....	29
2.1 Світовий досвід розвитку воєнного та меморіального туризму	29
2.2 Передумови формування воєнного туризму в Україні	33
2.3 Масштаби руйнувань культурної спадщини та туристичної інфраструктури України.....	38
2.4 Проблеми, ризики та перспективи розвитку воєнного туризму в сучасних умовах.....	45
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ВОЄННО-МЕМОРІАЛЬНОГО МАРШРУТУ КИЇВЩИНОЮ.....	54
3.1 Обґрунтування вибору маршруту та його туристичного значення	54
3.2 Характеристика основних об'єктів маршруту	59
3.3 Програма маршруту та організація його проведення.....	64
3.4 Оцінка вразливості, впровадження та популяризація маршруту.....	72
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

Воєнний туризм є одним із актуальних напрямів сучасної туристичної діяльності, який пов'язаний із відвідуванням місць бойових дій, військових меморіалів, музеїв, кладовищ, фортифікаційних споруд, територій руйнувань і пам'яті. На відміну від традиційних видів туризму, орієнтованих переважно на відпочинок або дозвілля, воєнний туризм має пізнавальний, освітній, меморіальний і виховний характер. Він сприяє збереженню історичної пам'яті, осмисленню наслідків збройних конфліктів, формуванню поваги до жертв війни та відповідального ставлення до місць трагедій.

У світовій практиці об'єкти, пов'язані з воєнними подіями, тривалий час використовуються як туристичні, освітні та меморіальні локації. Поля битв, військові кладовища, музеї, колишні концтабори, меморіали та фортифікаційні споруди щороку відвідують мільйони людей. Такі місця виконують не лише туристичну функцію, а й виступають просторами пам'яті, суспільного діалогу та переосмислення складних сторінок історії. Особливого значення набуває етичний підхід до їх відвідування, оскільки значна частина таких об'єктів пов'язана з людськими втратами та травматичними подіями.

Для України тема воєнного туризму набула особливої актуальності в умовах російсько-української війни. Після початку агресії у 2014 році, а особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року, значна кількість українських міст і громад зазнала масштабних руйнувань. Пошкоджено житлові будинки, транспортну інфраструктуру, заклади культури, музеї, бібліотеки, пам'ятки історії та архітектури. Окремі населені пункти стали символами спротиву, трагедії та незламності українського народу. До таких місць належать Бородянка, Гостомель, Буча, Ірпінь, Харків, Чернігів, Херсон, Маріуполь та інші території, які мають важливе значення для формування маршрутів пам'яті.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення воєнного туризму як явища, що поєднує туристичну, меморіальну, освітню, культурну та суспільну функції. Воєнний туризм не повинен

перетворювати людське горе на розвагу або засіб комерціалізації трагедії. Його розвиток має ґрунтуватися на принципах історичної достовірності, безпеки, етичності, поваги до місцевих громад і вшанування пам'яті загиблих.

Особливе місце у дослідженні займає Київська область. Бородянка стала символом руйнування цивільної забудови, Гостомель-важливою локацією оборони Київського напрямку та боїв за аеропорт «Антонов», Буча-місцем пам'яті про воєнні злочини проти мирного населення, а Ірпінь-символом спротиву, евакуації цивільних і поступового відновлення громади. Об'єднання цих населених пунктів у межах одного маршруту дає змогу комплексно показати різні прояви війни та підкреслити значення пам'яті, відповідальності й підтримки постраждалих територій.

Аналіз наукової літератури показав, що проблематика воєнного туризму досліджується у взаємозв'язку з меморіальним, темним, історико-культурним і військово-історичним туризмом. Важливе значення мають праці Дж. Леннона та М. Фолі, присвячені темному туризму, дослідження А. Сітона, пов'язані з подорожами до місць смерті та трагедій, а також роботи Ф. Стоуна, у яких запропоновано типологію об'єктів темного туризму. У працях Г. Ешворта та Р. Гартманна значну увагу приділено етичним аспектам використання місць трагедій у туристичній діяльності. Українські дослідники О. Любіцева, В. Кифяк, О. Бейдик та інші автори розкривають питання туристичних ресурсів, організації маршрутів і просторового аналізу. Водночас сучасний український досвід воєнного туризму ще потребує подальшого вивчення, особливо в частині розробки маршрутів пам'яті та оцінювання ризиків.

Об'єктом дослідження є воєнний туризм як напрям сучасної туристичної діяльності.

Предметом дослідження виступають теоретичні засади, передумови формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку воєнного туризму у світі й Україні, а також особливості розробки воєнно-меморіального маршруту Київщиною.

Мета роботи-дослідити особливості розвитку воєнного туризму у світі та Україні, визначити його передумови, сучасні реалії, проблеми й перспективи, а також розробити воєнно-меморіальний маршрут «Місцями пам'яті та незламності Київщини» за напрямом Чернівці-Бородянка-Гостомель-Буча-Ірпінь-Чернівці.

Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання:

1. Розкрити поняття, сутність, основні ознаки, передумови виникнення та класифікацію воєнного туризму.
2. Проаналізувати світовий досвід розвитку воєнного й меморіального туризму та можливості його адаптації до українських умов.
3. Охарактеризувати особливості формування воєнного туризму в Україні та проаналізувати масштаби руйнувань культурної спадщини й туристичної інфраструктури.
4. Визначити основні проблеми, ризики, етичні аспекти та перспективи розвитку воєнного туризму в Україні.
5. Розробити воєнно-меморіальний маршрут «Місцями пам'яті та незламності Київщини», визначити його програму, основні об'єкти, кошторис, цільову аудиторію та оцінити вразливість локацій за методикою Vulnerability Index.

Методична основа дослідження ґрунтується на комплексному підході, який поєднує теоретичний аналіз, опрацювання статистичних даних і практичну розробку туристичного маршруту.

Метод аналізу наукових джерел використано для розкриття поняття воєнного туризму, визначення його сутності, функцій, передумов виникнення та основних видів. Порівняльний метод застосовано для аналізу досвіду Франції, Польщі, Німеччини, Великої Британії, Японії, США, В'єтнаму та Ізраїлю. Статистичний метод використано для оцінювання масштабів руйнувань культурної спадщини та культурної інфраструктури України, а також для підготовки таблиць, діаграм і графіків. Описовий метод застосовано для характеристики Бородянки, Гостомеля, Бучі та Ірпеня.

Картографічний метод і елементи геоінформаційного аналізу використано для відображення основних локацій воєнного туризму в Україні та побудови схеми маршруту. SWOT-аналіз дав змогу визначити сильні й слабкі сторони, можливості та загрози розвитку воєнного туризму, а PEST-аналіз - оцінити політичні, економічні, соціальні та технологічні чинники. Методику Vulnerability Index застосовано у практичній частині для оцінки вразливості об'єктів маршруту з урахуванням рівня загроз, чутливості локацій і здатності територій до відновлення.

Інформаційну базу дослідження становлять наукові праці українських і зарубіжних авторів, нормативно-правові акти України, офіційні матеріали Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Державного агентства розвитку туризму України, UNESCO, Світового банку, UN Tourism, UNdata, аналітичні звіти та інтернет-ресурси.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для розвитку воєнного й меморіального туризму в Україні, формування маршрутів пам'яті, популяризації українського досвіду спротиву та підтримки післявоєнного відновлення постраждалих територій. Запропонований маршрут може бути використаний у туристичній, освітній, краєзнавчій, меморіальній та інформаційній діяльності. Його програма передбачає виїзд із Чернівців, нічний переїзд до Київської області, послідовне відвідування Бородянки, Гостомеля, Бучі та Ірпеня, а також повернення до Чернівців.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

1.1 Поняття, сутність та особливості воєнного туризму

Воєнний туризм є одним із спеціалізованих напрямів сучасної туристичної діяльності, який пов'язаний із відвідуванням місць, об'єктів і територій, що мають відношення до воєн, збройних конфліктів, бойових дій, військової історії, пам'яті про загиблих та наслідків руйнувань. До таких об'єктів належать місця битв, військові меморіали, музеї, братські могили, військові кладовища, фортифікаційні споруди, бункери, оборонні лінії, території колишніх концтаборів, місця масових трагедій, а також сучасні простори пам'яті, пов'язані з нещодавніми воєнними подіями.

У загальному розумінні воєнний туризм можна визначити як подорожі до об'єктів, пов'язаних із воєнною історією, з метою пізнання, вшанування пам'яті, формування історичної свідомості, патріотичного виховання або осмислення наслідків воєнних конфліктів. На відміну від традиційного рекреаційного туризму, головною метою якого є відпочинок і відновлення сил, воєнний туризм має переважно пізнавальний, меморіальний, освітній та емоційно-ціннісний характер.

Сутність воєнного туризму полягає не лише у відвідуванні місць, де відбувалися бойові дії, а й у глибокому осмисленні історичних процесів, людських втрат, причин і наслідків воєн. Через такі подорожі турист отримує можливість не просто побачити певну територію чи пам'ятку, а зрозуміти її історичне значення, відчувати зв'язок із минулим, усвідомити ціну миру та важливість збереження пам'яті. Саме тому воєнний туризм часто поєднується з меморіальним, історико-культурним, патріотичним, освітнім, музейним, військово-історичним і темним туризмом.

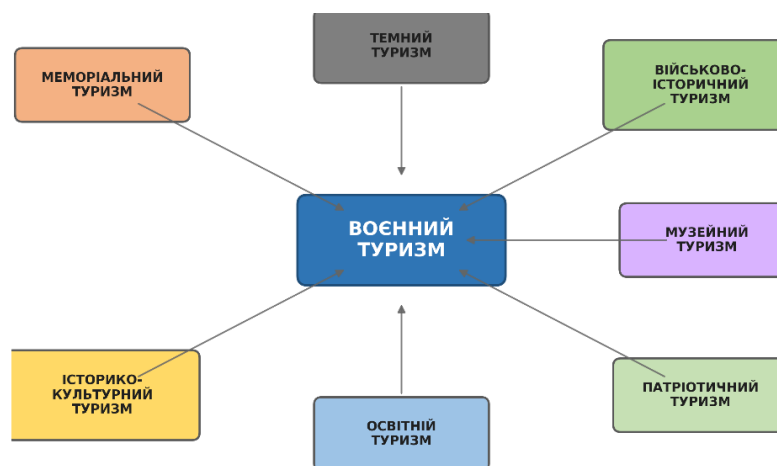

Рис. 1.1. Місце воєнного туризму в системі спеціалізованих видів туризму

Джерело: створено автором самостійно

Як видно з рисунка 1.1, воєнний туризм не є ізольованим напрямом туристичної діяльності. Він формується на перетині кількох спеціалізованих видів туризму, поєднуючи історичне пізнання, меморіальне вшанування, патріотичне виховання, освітню діяльність, відвідування музеїв та об'єктів військової спадщини. Саме така міждисциплінарність зумовлює складність його організації та потребу в етичному підході до подання інформації.

У науковій та практичній площині поняття «воєнний туризм» може розглядатися з різних позицій. Це пояснюється тим, що цей вид туризму поєднує історичні, культурні, соціальні, психологічні, економічні та безпекові аспекти. Для одних дослідників воєнний туризм є передусім способом вивчення воєнної історії, для інших-формою меморіалізації та вшанування жертв, а в сучасних умовах він також розглядається як інструмент відновлення територій, цифрової фіксації пам'яті та міжнародного інформування. Основні підходи до визначення поняття «воєнний туризм» подано в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Підходи до визначення поняття «воєнний туризм»

Підхід до визначення	Зміст підходу	Особливості трактування	Автори / теоретична основа
Історико-пізнавальний підхід	Воєнний туризм розглядається як подорожі до місць, пов'язаних із	Основна увага зосереджується на вивченні історичних подій, перебігу	Узагальнено на основі праць А. Сітона, Д. Тімоті та С. Бойда [26; 29]

	воєнними подіями, битвами, оборонними спорудами та військовою історією	воєн, діяльності армій, полководців і військових формувань	
Меморіальний підхід	Воєнний туризм тракується як відвідування місць пам'яті, військових кладовищ, меморіалів, братських могил і територій вшанування загиблих	Акцент робиться на збереженні пам'яті, вшануванні жертв війни, формуванні поваги до минулого та історичної відповідальності	Узагальнено на основі праць Дж. Леннона, М. Фолі, Г. Ешворта та Р. Гартманна [23; 25]
Культурно- спадковий підхід	Воєнний туризм розглядається як складова культурної спадщини, що охоплює музеї, фортеці, замки, бункери, оборонні лінії, пам'ятники та військові експозиції	Воєнні об'єкти сприймаються як частина історико- культурного потенціалу території та ресурс для розвитку туризму	Узагальнено на основі праць Г. Ешворта, Р. Гартманна, Д. Тімоті та С. Бойда [23; 29]
Освітньо-виховний підхід	Воєнний туризм визначається як форма туристичної діяльності, що сприяє навчанню, патріотичному вихованню та формуванню громадянської свідомості	Особлива увага приділяється екскурсіям для школярів, студентів, молоді, військових, дослідників і краєзнавців	Виділено автором на основі узагальнення праць Дж. Леннона, М. Фолі, Д. Тімоті та С. Бойда [25; 29]
Соціально- психологічний підхід	Воєнний туризм розглядається як спосіб осмислення травматичного минулого, колективної пам'яті та наслідків воєнних конфліктів	Підкреслюється емоційний вплив таких подорожей, потреба в етичності, делікатності та повазі до постраждалих громад	Узагальнено на основі праць Дж. Леннона, М. Фолі, А. Сітона, Р. Шарплі та Ф. Стоуна [25–28]
Економіко- туристичний підхід	Воєнний туризм визначається як спеціалізований туристичний продукт, що може сприяти розвитку територій, створенню маршрутів, робочих	Акцент робиться на можливості використання воєнної спадщини для розвитку туризму, але з дотриманням етичних норм	Адаптовано автором на основі праць Г. Ешворта, Р. Гартманна, Д. Тімоті та С. Бойда [23; 29]

	місць і туристичної інфраструктури		
Безпековий підхід	Воєнний туризм розглядається через призму ризиків, доступності територій, мінування, пошкодженої інфраструктури та потреби в регулюванні відвідувань	Особливо важливий для сучасної України, де частина потенційних об'єктів воєнного туризму пов'язана з актуальними або недавніми бойовими діями	Запропоновано автором з урахуванням сучасних умов розвитку туризму в Україні та вимог безпеки
Цифровий підхід	Воєнний туризм трактується як напрям, що може розвиватися через віртуальні екскурсії, 3D-моделі, інтерактивні карти, VR-технології та цифрові архіви	Дає змогу зберігати пам'ять про зруйновані об'єкти та забезпечувати доступ до них навіть за неможливості фізичного відвідування	Запропоновано автором з урахуванням сучасних процесів цифровізації туристичної та меморіальної діяльності

Джерело: створено автором на основі джерел[23, 25-29]

Отже, воєнний туризм не можна розглядати лише як відвідування місць бойових дій або військових музеїв. Його зміст є значно ширшим, оскільки він поєднує історичне пізнання, меморіалізацію, культурну спадщину, освітню діяльність, емоційне осмислення воєнного досвіду, економічний розвиток територій і безпекові обмеження. Саме тому у межах даного дослідження воєнний туризм доцільно визначати як спеціалізований вид туризму, спрямований на відвідування місць, об'єктів і територій, пов'язаних із воєнною історією, бойовими діями, пам'яттю про загиблих, руйнуваннями та наслідками збройних конфліктів, з метою пізнання, вшанування, освіти, збереження історичної пам'яті та відповідального розвитку туристичного потенціалу територій. [9, 29]

Важливим аспектом розуміння воєнного туризму є визначення основних мотивів, які спонукають людей відвідувати воєнно-історичні об'єкти. Такі мотиви можуть бути різними: пізнавальними, меморіальними, освітніми, патріотичними, дослідницькими або особистими. Для одних туристів основним є бажання дізнатися більше про історичні події, для інших-потреба

вшанувати пам'ять загиблих, відвідати місця, пов'язані з родинною історією, або краще зрозуміти наслідки воєнних конфліктів. Узагальнене співвідношення основних мотивів відвідування воєнно-історичних об'єктів подано на рисунку 1.2

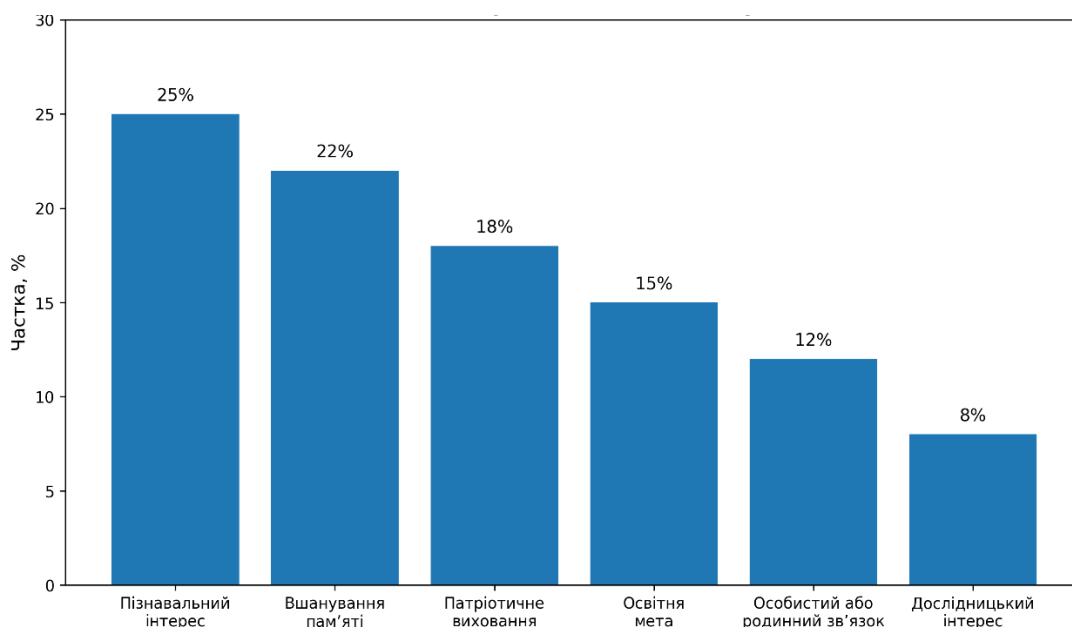

Рис. 1.2. Основні мотиви відвідування воєнно-історичних об'єктів
Джерело: створено автором на основі джерел[23, 25-28]

Найбільше значення серед мотивів відвідування воєнно-історичних об'єктів має пізнавальний інтерес, оскільки багато туристів прагнуть краще зрозуміти історичні події, причини та наслідки воєн. Важливим мотивом також є вшанування пам'яті загиблих, що підкреслює меморіальний характер воєнного туризму. Патріотичне виховання та освітня мета свідчать про те, що цей напрям туризму може використовуватися у навчальному процесі, громадянському вихованні та формуванні історичної свідомості. Окреме значення мають особистий або родинний зв'язок із воєнними подіями та дослідницький інтерес, характерний для істориків, краєзнавців, журналістів і фахівців туристичної сфери.[26]

Отже, мотиви відвідування воєнно-історичних об'єктів підтверджують, що воєнний туризм має не лише туристичний, а й глибокий соціальний, освітній, меморіальний та емоційний зміст. Він дає змогу поєднати пізнання

минулого, вшанування пам'яті, формування громадянської позиції та осмислення наслідків війни для суспільства.

Воєнний туризм має тісний зв'язок із поняттям «темний туризм». Темний туризм охоплює відвідування місць, пов'язаних зі смертю, трагедіями, катастрофами, масовими злочинами або людськими стражданнями. До нього можуть належати місця геноцидів, терористичних актів, аварій, природних катастроф, концтаборів, масових поховань і воєнних злочинів. Воєнний туризм є частиною цього ширшого явища, але має власну специфіку, оскільки безпосередньо пов'язаний саме з військовою історією, збройними конфліктами, воєнною спадщиною та пам'яттю про війну.[24]

Водночас не всі прояви воєнного туризму можна вважати темним туризмом. Наприклад, відвідування військово-історичного музею, фортеці, реконструкції битви або експозиції військової техніки може мати переважно пізнавальний чи освітній характер і не обов'язково бути пов'язаним із трагедією або місцем масової загибелі людей. Тому воєнний туризм варто розглядати як багатокомпонентне явище, яке поєднує різні мотиви, форми та рівні емоційного впливу на відвідувачів.

Однією з головних особливостей воєнного туризму є його меморіальний характер. Багато об'єктів воєнного туризму виконують функцію місць пам'яті. Вони нагадують суспільству про історичні події, героїзм, трагедії, втрати та наслідки воєн. Такі місця часто мають не лише туристичне, а й виховне, культурне та суспільне значення. Вони допомагають зберігати колективну пам'ять, формують повагу до минулого, сприяють патріотичному вихованню та розумінню історичної відповідальності.[25]

Ще однією важливою рисою воєнного туризму є його освітня функція. Відвідування воєнно-історичних об'єктів дає змогу краще зрозуміти події минулого, перебіг воєн, причини конфліктів, роль окремих держав, народів, військових формувань і цивільного населення. Особливе значення це має для молоді, студентів, школярів, дослідників, екскурсоводів і всіх, хто цікавиться історією. Через екскурсії, музейні експозиції, документальні матеріали,

свідчення очевидців і просторове знайомство з місцями подій відвідувачі отримують знання, які важко повноцінно передати лише через підручники.

Воєнний туризм також виконує комунікативну функцію. Він допомагає передавати інформацію про воєнні події не тільки всередині країни, а й за її межами. У сучасних умовах це особливо важливо для України, оскільки місця, пов'язані з російсько-українською війною, можуть стати просторами міжнародного свідчення. Через такі маршрути іноземні відвідувачі, журналісти, дослідники, представники громадських організацій і туристи можуть краще зрозуміти масштаби руйнувань, наслідки агресії, досвід спротиву українських громад та значення підтримки України.

Особливістю воєнного туризму є також його емоційна складність. На відміну від багатьох інших видів туризму, він часто пов'язаний із важкими темами: смертю, руйнуваннями, стражданнями, окупацією, депортаціями, злочинами проти цивільного населення. Саме тому організація таких подорожей потребує особливої делікатності. Туристичний продукт не повинен перетворювати трагедію на розвагу. Головним принципом має бути повага до жертв, до місцевих громад, до родин загиблих, до історичної правди та людської гідності.[27]

У цьому контексті важливо розрізняти етичний воєнний туризм і поверхове або комерціалізоване використання воєнної тематики. Етичний підхід передбачає достовірну інформацію, належну поведінку туристів, відсутність сенсаційності, співпрацю з місцевими громадами, врахування психологічного стану мешканців постраждалих територій і чітке розуміння мети маршруту. Особливо це стосується сучасної України, де багато місць воєнної пам'яті ще не стали частиною далекого історичного минулого, а залишаються живою травмою для людей, які пережили окупацію, обстріли, втрату близьких або руйнування домівок.[23]

Воєнний туризм може мати різні форми прояву. До нього належать екскурсії до музеїв військової історії, відвідування меморіалів і місць поховань, подорожі до колишніх місць битв, огляд фортифікаційних споруд,

військово-історичні реконструкції, маршрути пам'яті, тематичні освітні поїздки, відвідування зруйнованих або відновлених після війни територій. У деяких країнах популярними є також тури до залишків військової техніки, оборонних ліній, підземних укріплень, військових баз, музеїв зброї та авіації.

У світовій практиці прикладами об'єктів воєнного туризму є поля битв Першої та Другої світових воєн у Франції, меморіали Нормандії, музей Аушвіц-Біркенау в Польщі, меморіали Хіросіми в Японії, військові музеї у Великій Британії, В'єтнамі, США, Ізраїлі та інших країнах. Такі об'єкти щороку відвідують мільйони людей, а самі вони виконують роль важливих центрів пам'яті, освіти й міжнародного діалогу. Їхній досвід є важливим для України, яка у майбутньому також формуватиме власну систему меморіальних маршрутів, музеїв сучасної війни та просторів вшанування.

В українських умовах воєнний туризм має давні історичні передумови. Його можна пов'язати з пам'ятками козацької доби, фортецями, замками, місцями битв, об'єктами Першої та Другої світових воєн, радянськими військовими меморіалами, музеями визвольної боротьби, місцями подій Революції Гідності та сучасної російсько-української війни. Проте саме події після 2014 року, а особливо після 2022 року, значно змінили зміст і значення воєнного туризму в Україні. Він став не лише історичним, а й сучасним явищем, пов'язаним із живою пам'яттю, документуванням злочинів, підтримкою постраждалих громад і формуванням нової культури вшанування.

Сучасний воєнний туризм в Україні має розвиватися дуже обережно, з урахуванням безпекових, етичних і психологічних чинників. Частина територій залишається небезпечною через мінування, пошкоджену інфраструктуру, можливість обстрілів або нерозірвані боєприпаси. Тому створення туристичних маршрутів у постраждалих регіонах має відбуватися лише після офіційного дозволу, перевірки безпеки, співпраці з місцевими органами влади, рятувальними службами, громадами та фахівцями з меморіалізації.

Таким чином, воєнний туризм є складним видом туризму, який поєднує історичну, культурну, освітню, меморіальну, патріотичну та соціальну функції. Його значення полягає не лише в організації подорожей до місць воєнних подій, а й у збереженні пам'яті, формуванні історичної свідомості, підтримці постраждалих територій і розвитку відповідального ставлення до минулого та сучасності. Для України цей напрям має особливе значення, оскільки він пов'язаний із досвідом російсько-української війни, боротьбою за незалежність, необхідністю міжнародного інформування та майбутнім післявоєнним відновленням країни.

1.2 Передумови виникнення та розвитку воєнного туризму

Виникнення воєнного туризму пов'язане з тривалим історичним розвитком людського суспільства, у якому війни, збройні конфлікти, битви та військові події залишали помітний слід у просторі, культурі, пам'яті й самоідентифікації народів. Майже кожна держава має місця, пов'язані з воєнною історією: поля битв, оборонні споруди, замки, фортеці, військові кладовища, меморіали, музеї, пам'ятники, місця масових поховань або території, що стали символами боротьби за свободу. З часом такі об'єкти почали сприйматися не лише як історичні пам'ятки, а і як важливі туристичні ресурси, здатні приваблювати відвідувачів, формувати інтерес до минулого та сприяти збереженню колективної пам'яті.

Перші передумови воєнного туризму можна простежити ще в давні часи, коли люди відвідували місця відомих битв, поховання видатних воїнів, оборонні укріплення та сакральні простори, пов'язані з перемогами або поразками. У античних державах значну роль відігравало вшанування військової слави, героїв, полководців, захисників міст. Військові події часто ставали частиною міфології, літератури, мистецтва, а пам'ять про них закріплювалася у вигляді монументів, храмів, пам'ятних написів і поховальних комплексів. Хоча тоді ще не існувало туризму в сучасному

розумінні, сама практика відвідування значущих історичних і воєнних місць уже формувала основу майбутнього воєнно-меморіального туризму.

У середньовічний період важливу роль у формуванні інтересу до воєнної спадщини відігравали замки, фортеці, оборонні монастирі, міські укріплення та місця лицарських битв. Багато з цих об'єктів сьогодні є популярними туристичними локаціями. Вони поєднують архітектурну, історичну, оборонну та культурну цінність. Саме фортеці й замки стали одними з перших об'єктів, через які туристи почали знайомитися з воєнною історією певної території. Їхнє значення полягає не лише в архітектурній привабливості, а й у тому, що вони відображають систему захисту, військову організацію, політичні конфлікти та соціальні особливості минулих епох.

Важливою передумовою розвитку воєнного туризму стало формування історичної науки та музейної справи. У XIX столітті, коли в Європі активно розвивалися національні держави, зростає увага до історії, пам'яті, військових перемог і героїчного минулого. Саме в цей період почали створюватися військові музеї, меморіальні комплекси, пам'ятники полеглим воїнам, а також формуватися традиції відвідування місць битв. Воєнна історія стала важливою частиною національної ідентичності, а її матеріальні об'єкти поступово перетворювалися на елементи культурної спадщини та туристичного показу.

Особливого значення для розвитку воєнного туризму набули події Першої та Другої світових воєн. Масштабність цих конфліктів, величезна кількість жертв, руйнування міст, поява численних військових кладовищ, меморіалів, музеїв і місць пам'яті суттєво змінили ставлення суспільства до воєнної спадщини. Поля битв, концентраційні табори, місця масових поховань, оборонні лінії, залишки військової техніки та зруйновані міста стали не лише історичними свідченнями, а й просторами осмислення трагедії війни. У багатьох країнах Європи такі місця перетворилися на важливі центри меморіального туризму.

Після Другої світової війни в різних країнах світу почали активно створюватися меморіальні комплекси, музеї, військові кладовища та освітні

центри, присвячені пам'яті про війну. Наприклад, у Франції, Польщі, Німеччині, Великій Британії, Японії та США сформувалися цілі маршрути, пов'язані з ключовими подіями світових воєн. Вони стали місцями не лише туристичного інтересу, а й міжнародного вшанування пам'яті. Відвідування таких об'єктів часто має офіційний, освітній або родинно-меморіальний характер, оскільки багато людей прагнуть побачити місця, де воювали або загинули їхні предки.

Ще однією передумовою розвитку воєнного туризму стало зростання інтересу до так званого «темного туризму». У другій половині XX століття дослідники почали звертати увагу на те, що туристів приваблюють не лише природні краєвиди, курорти чи архітектурні пам'ятки, а й місця трагедій, катастроф, смерті та людських страждань. Це явище пояснюється прагненням людини зрозуміти складні сторінки історії, відчувати емоційний зв'язок із минулим, осмислити небезпеку насильства, диктатур, воєн і масових злочинів. У цьому контексті воєнний туризм став одним із найважливіших напрямів темного туризму, оскільки війна є однією з найтрагічніших форм людського досвіду.

Розвитку воєнного туризму сприяло також зростання ролі освіти та патріотичного виховання. Багато країн використовують воєнно-історичні об'єкти як складову навчального процесу, організовуючи екскурсії для школярів, студентів, військових, дослідників та іноземних відвідувачів. Такі поїздки допомагають краще зрозуміти історію держави, формують повагу до захисників, розвивають громадянську свідомість і сприяють збереженню пам'яті про події, які вплинули на долю країни. Таким чином, воєнний туризм виконує не лише туристичну, а й освітньо-виховну функцію.

Важливою соціальною передумовою розвитку воєнного туризму є потреба суспільства у збереженні пам'яті. Після завершення воєн і конфліктів перед громадами постає питання: як зберегти пам'ять про загиблих, як передати наступним поколінням знання про пережиті події, як не допустити спотворення історії та повторення трагедій. Туристичні маршрути, музеї,

меморіали, пам'ятні знаки та екскурсійні програми стають одним із способів відповіді на ці питання. Вони допомагають поєднати особисту, локальну, національну та міжнародну пам'ять.

Економічні чинники також відіграють важливу роль у розвитку воєнного туризму. Об'єкти воєнної спадщини можуть бути основою для створення туристичних маршрутів, музейних комплексів, екскурсійних програм, сувенірної продукції, освітніх заходів і культурних подій. У багатьох країнах такі об'єкти приваблюють значну кількість туристів, що сприяє розвитку місцевої економіки, створенню робочих місць, підтримці малого бізнесу, готельної, транспортної та ресторанної інфраструктури. Водночас економічний аспект воєнного туризму повинен бути підпорядкований етичним нормам, щоб не допустити перетворення людської трагедії на комерційну розвагу.

Технологічний розвиток також вплинув на формування сучасного воєнного туризму. Завдяки цифровим технологіям з'явилися нові способи збереження та популяризації воєнної спадщини. До них належать віртуальні музеї, 3D-реконструкції, фотограмметрія, інтерактивні карти, аудіогіди, мобільні додатки, VR-екскурсії та цифрові архіви свідчень очевидців. Такі інструменти дають змогу відвідувати або досліджувати місця пам'яті навіть тоді, коли фізичний доступ до них обмежений через небезпеку, руйнування або віддаленість. Для України це має особливе значення, оскільки частина об'єктів воєнної спадщини перебуває на тимчасово окупованих територіях або в зонах підвищеної небезпеки.

В українському контексті передумови розвитку воєнного туризму формувалися протягом тривалого історичного періоду. Україна має значну кількість об'єктів, пов'язаних із військовою історією: козацькі фортеці та місця битв, замки, оборонні монастирі, пам'ятки Першої та Другої світових воєн, військові кладовища, меморіали, музеї визвольної боротьби, місця національно-визвольних змагань, об'єкти радянської воєнної спадщини, а також місця, пов'язані з Революцією Гідності та сучасною російсько-

українською війною. Усе це створює потужну історико-культурну базу для формування воєнно-історичних і меморіальних маршрутів.

До 2014 року воєнний туризм в Україні переважно асоціювався з історичними пам'ятками минулих епох, насамперед із подіями Другої світової війни, козацькою спадщиною, фортецями, замками та музеями військової історії. Однак після початку російсько-української війни у 2014 році зміст цього напрямку почав змінюватися. З'явилися нові місця пам'яті, пов'язані з бойовими діями на сході України, волонтерським рухом, військовими похованнями, музеями АТО/ООС, меморіалами загиблим захисникам і просторами вшанування сучасних героїв.

Після повномасштабного вторгнення у 2022 році значення воєнного туризму в Україні ще більше зросло. Війна охопила значну частину території держави, спричинила масштабні руйнування міст і сіл, пошкодження культурної спадщини, руйнування музеїв, театрів, бібліотек, житлових кварталів, транспортної та туристичної інфраструктури. Водночас окремі населені пункти стали символами українського спротиву та трагедії цивільного населення. До таких місць належать Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка, Маріуполь, Харків, Чернігів, Охтирка, Ізюм, Херсон та інші міста й громади.

Саме ці події стали однією з головних сучасних передумов формування нового типу воєнного туризму в Україні-туризму пам'яті про російсько-українську війну. Його особливість полягає в тому, що він формується не навколо далекого історичного минулого, а навколо подій, які ще тривають або відбулися зовсім недавно. Це створює як великі можливості, так і серйозні виклики. З одного боку, такі маршрути можуть виконувати важливу просвітницьку, меморіальну та міжнародну інформаційну функцію. З іншого боку, вони потребують особливої обережності, оскільки пов'язані з живою травмою, безпековими ризиками та необхідністю поваги до місцевих мешканців.

Важливою передумовою розвитку воєнного туризму в Україні є зростання міжнародного інтересу до подій російсько-української війни. Іноземні журналісти, волонтери, дослідники, представники міжнародних організацій і туристи прагнуть побачити місця, які стали символами спротиву та руйнувань. Відвідування таких локацій дозволяє краще зрозуміти реальність війни, масштаби злочинів, наслідки окупації та значення українського опору. Тому воєнно-меморіальні маршрути можуть стати важливим інструментом міжнародної комунікації та культурної дипломатії.

Ще однією важливою передумовою є потреба у післявоєнному відновленні постраждалих громад. Туризм може відігравати важливу роль у цьому процесі, оскільки сприяє поверненню уваги до територій, залученню інвестицій, створенню робочих місць, розвитку малого бізнесу, відновленню інфраструктури та популяризації локальної історії. У випадку воєнного туризму йдеться не лише про економічне відновлення, а й про моральну підтримку громад, визнання їхнього досвіду, збереження пам'яті та формування нових сенсів розвитку.

Разом із тим розвиток воєнного туризму неможливий без належної державної політики, нормативного регулювання, безпекових стандартів і співпраці з місцевими громадами. Необхідно чітко визначати, які території можуть бути відкритими для відвідування, які об'єкти потребують музеєфікації, які маршрути є безпечними, як подавати інформацію туристам і як уникати комерціалізації трагедії. Особливо важливо залучати до формування таких маршрутів істориків, краєзнавців, психологів, представників місцевих громад, родини постраждалих, музейників і фахівців туристичної сфери.

Отже, передумови виникнення та розвитку воєнного туризму мають історичний, соціальний, культурний, освітній, економічний і технологічний характер. У світовій практиці цей вид туризму сформувався на основі інтересу до воєнної історії, місць пам'яті, військової спадщини та потреби суспільства в осмисленні трагедій минулого. В Україні воєнний туризм має особливе

значення, оскільки поєднує багату історичну спадщину з сучасним досвідом російсько-української війни. Саме тому його розвиток повинен базуватися на принципах історичної достовірності, безпеки, етичності, поваги до пам'яті загиблих і підтримки постраждалих громад.

1.3. Класифікація та основні види воєнного туризму

Воєнний туризм є складним і багатогранним явищем, тому його можна класифікувати за різними ознаками. Такий підхід дає змогу краще зрозуміти структуру цього виду туризму, визначити його основні напрями, форми організації, цільову аудиторію та особливості використання туристичних ресурсів. Оскільки воєнний туризм поєднує елементи історичного, культурного, меморіального, освітнього, патріотичного та темного туризму, його класифікація не є однозначною і може змінюватися залежно від мети дослідження.

Найчастіше воєнний туризм класифікують за характером туристичних об'єктів, метою подорожі, історичним періодом, ступенем емоційного впливу, формою організації та рівнем безпеки. Кожна з цих ознак дозволяє виділити окремі види воєнного туризму, які мають власну специфіку та значення для туристичної діяльності.

За характером об'єктів воєнний туризм можна поділити на кілька основних напрямів. До першого належить відвідування місць бойових дій: полів битв, оборонних рубежів, територій військових операцій, місць зіткнень армій або партизанських дій. Такі об'єкти мають велике історичне значення, оскільки дають змогу відвідувачам уявити просторовий масштаб подій, зрозуміти хід бойових дій і роль конкретної території у воєнній історії.

Другий напрям пов'язаний із меморіальними об'єктами. До них належать пам'ятники, меморіальні комплекси, братські могили, військові кладовища, алеї слави, пам'ятні знаки, місця поховань цивільного населення та військових. Такі об'єкти виконують насамперед функцію вшанування

пам'яті. Їхнє відвідування має не розважальний, а меморіальний, виховний та емоційно-ціннісний характер.

Третій напрям становить музейний воєнний туризм. Він охоплює відвідування військово-історичних музеїв, музеїв бойової слави, музеїв зброї, музеїв окупації, музеїв спротиву, експозицій про конкретні війни або військові операції. Музеї відіграють важливу роль у збереженні документів, фотографій, особистих речей, військової техніки, свідчень очевидців та інших матеріалів, що дозволяють глибше осмислити воєнні події.

Окремим видом є фортифікаційний туризм, пов'язаний із відвідуванням замків, фортець, оборонних ліній, бункерів, укріплень, підземних споруд, військових баз і залишків інженерних споруд. Цей напрям має значний пізнавальний потенціал, оскільки дозволяє вивчати розвиток оборонної архітектури, військової інженерії та стратегії захисту територій у різні історичні періоди.

Також можна виділити подієвий воєнний туризм. Він пов'язаний із проведенням військово-історичних реконструкцій, пам'ятних заходів, річниць битв, військових парадів, фестивалів історичної реконструкції, урочистостей на честь загиблих, тематичних виставок і конференцій. Такий туризм поєднує освітню, видовищну та меморіальну функції, хоча потребує особливої обережності, щоб не перетворити воєнну тематику на поверхове шоу.

За метою подорожі воєнний туризм можна поділити на пізнавальний, меморіальний, освітній, патріотичний, дослідницький і професійний. Пізнавальний воєнний туризм спрямований на отримання інформації про історичні події, знайомство з об'єктами військової спадщини та розширення світогляду туристів. Меморіальний туризм має на меті вшанування пам'яті загиблих, осмислення трагедій і формування поваги до минулого. Освітній туризм використовується у навчальному процесі, зокрема для школярів, студентів, курсантів і викладачів.

Патріотичний воєнний туризм пов'язаний із формуванням громадянської позиції, національної свідомості, поваги до захисників держави

та розуміння історичного шляху народу. Дослідницький туризм характерний для істориків, краєзнавців, журналістів, музейників, архівістів та інших фахівців, які вивчають воєнну спадщину. Професійний напрям може бути пов'язаний із підготовкою військових, рятувальників, екскурсоводів, музейних працівників або спеціалістів із меморіалізації.

За історичним періодом воєнний туризм можна поділити на туризм, пов'язаний із давньою воєнною історією, середньовічними конфліктами, війнами Нового часу, Першою світовою війною, Другою світовою війною, воєнними конфліктами другої половини XX століття та сучасними війнами. Такий поділ є важливим, оскільки кожен історичний період має власну специфіку об'єктів, джерел, способів інтерпретації та емоційного сприйняття.

В українських умовах особливе значення мають кілька історичних пластів воєнного туризму. До них належать козацька військова спадщина, оборонні споруди середньовіччя і ранньомодерного часу, пам'ятки Першої та Другої світових воєн, об'єкти Української революції 1917–1921 років, місця національно-визвольної боротьби, меморіали радянського періоду, об'єкти Революції Гідності, АТО/ООС та сучасної російсько-української війни. Саме останній напрям сьогодні набуває найбільшої суспільної актуальності.

За ступенем емоційного впливу воєнний туризм можна умовно поділити на нейтрально-пізнавальний, меморіально-емоційний і травматичний. Нейтрально-пізнавальний туризм пов'язаний переважно з музеями, фортецями, військовою технікою або історичними реконструкціями. Меморіально-емоційний туризм охоплює відвідування місць пам'яті, меморіалів, кладовищ, братських могил і просторів вшанування. Травматичний туризм пов'язаний із місцями масових злочинів, руйнувань, окупації, геноцидів або недавніх трагедій. Саме останній тип потребує найбільшої етичної обережності.

За формою організації воєнний туризм може бути індивідуальним, груповим, екскурсійним, музейним, маршрутним, подієвим або віртуальним. Індивідуальні туристи самостійно обирають об'єкти відвідування, тоді як

групові тури організовуються туристичними компаніями, навчальними закладами, громадськими організаціями або місцевими громадами. Екскурсійна форма передбачає супровід гіда або екскурсовода. Маршрутна форма поєднує кілька об'єктів у єдину тематичну лінію.

Віртуальний воєнний туризм є відносно новим напрямом, який активно розвивається завдяки цифровим технологіям. Він передбачає використання онлайн-екскурсій, 3D-моделей, VR-турів, інтерактивних карт, цифрових архівів і мультимедійних платформ. Такий формат особливо важливий у випадках, коли фізичне відвідування об'єкта є небезпечним або неможливим. Для України цифрові формати можуть стати важливим інструментом збереження пам'яті про зруйновані об'єкти та популяризації української історії за кордоном.

За рівнем безпеки воєнний туризм можна поділити на безпечний, обмежено доступний і небезпечний. Безпечний туризм здійснюється на територіях, які не мають актуальних воєнних загроз, очищені від вибухонебезпечних предметів і мають належну інфраструктуру. Обмежено доступний туризм можливий лише за певних умов: з дозволом місцевої влади, у супроводі фахівців, за наявності перевірених маршрутів і дотримання правил безпеки. Небезпечний туризм стосується територій поблизу фронту, замінованих ділянок, зон можливих обстрілів або об'єктів, що перебувають у аварійному стані. Такий туризм не повинен розвиватися як комерційний продукт до повного усунення ризиків.

Для кращого узагальнення основних видів воєнного туризму доцільно подати класифікацію у вигляді таблиці.

Таблиця 1.2

Класифікація основних видів воєнного туризму

Класифікаційна ознака	Вид воєнного туризму	Характеристика
За характером об'єктів	Меморіальний	Відвідування пам'ятників, меморіалів, кладовищ, місць поховань і просторів вшанування
За характером об'єктів	Музейний	Ознайомлення з військово-історичними музеями,

		експозиціями, архівними матеріалами та військовою технікою
За характером об'єктів	Фортифікаційний	Відвідування фортець, замків, оборонних ліній, бункерів, укріплень
За характером об'єктів	Туризм місцями бойових дій	Подорожі до полів битв, оборонних рубежів, територій військових операцій
За метою подорожі	Освітній	Використання воєнно-історичних об'єктів у навчальному процесі
За метою подорожі	Патріотичний	Формування національної свідомості, поваги до захисників і розуміння історії держави
За формою організації	Маршрутний	Поєднання кількох об'єктів у єдину тематичну подорож
За формою організації	Подієвий	Участь у пам'ятних заходах, реконструкціях, річницях, тематичних подіях
За способом відвідування	Віртуальний	Використання VR-екскурсій, 3D-моделей, інтерактивних карт і цифрових архівів
За рівнем безпеки	Обмежено доступний	Відвідування можливе лише за умови дотримання безпекових правил і дозволів
	Безпечний	Відвідування музеїв, меморіалів, фортифікаційних споруд та інших воєнно-історичних об'єктів, які розташовані на безпечних територіях, відкриті для туристів і не потребують спеціальних дозволів
	Небезпечний	Відвідування територій є забороненим або недоцільним через активні бойові дії, загрозу обстрілів, мінування, наявність нерозірваних боєприпасів, аварійний стан об'єктів чи інші ризики для життя і здоров'я туристів

Джерело: створено автором на основі джерел[23, 25–29].

Важливим є також поділ воєнного туризму на історичний і сучасний. Історичний воєнний туризм пов'язаний із подіями, що вже стали частиною віддаленого минулого, наприклад битвами середньовіччя, війнами XIX століття, Першою та Другою світовими війнами. Такі об'єкти здебільшого вже музеєфіковані, впорядковані, включені до туристичних маршрутів і мають усталену систему інтерпретації.

Сучасний воєнний туризм пов'язаний із подіями, які відбулися нещодавно або ще тривають. У цьому випадку важливу роль відіграють не лише історичні факти, а й емоційний стан місцевих мешканців, безпекова ситуація, процес документування злочинів, відновлення інфраструктури та формування нової культури пам'яті. Саме таким є воєнний туризм, пов'язаний із російсько-українською війною. Його розвиток потребує особливої етичності, адже йдеться не про далеке минуле, а про події, які залишаються болючими для суспільства.

Окремо варто виділити *military-heritage* туризм, тобто туризм, пов'язаний із військовою спадщиною. Він охоплює не лише місця трагедій чи бойових дій, а й ширший комплекс військових об'єктів: фортеці, казарми, музеї зброї, військову техніку, оборонні споруди, місця дислокації армій, маршрути військових походів. Такий туризм може бути менш травматичним за емоційним навантаженням, але він має велике значення для вивчення історії військової справи та розвитку спеціалізованих туристичних продуктів.

Меморіальний туризм, у свою чергу, акцентує увагу на пам'яті про загиблих, жертв війни, цивільне населення, військових, волонтерів і всіх, хто постраждав унаслідок збройних конфліктів. У цьому виді туризму головним є не видовищність, а повага, тиша, осмислення, співпереживання та збереження історичної правди. Для України меморіальний туризм має особливе значення, оскільки сучасна війна сформувала велику кількість нових місць пам'яті, які потребують належного осмислення та впорядкування.

Військово-історичний туризм орієнтований переважно на вивчення історії воєн, армій, військових операцій, зброї, фортифікацій і військової

техніки. Він може бути цікавим для істориків, студентів, військових, реконструкторів, краєзнавців і туристів, які цікавляться історією. Цей напрям часто має пізнавальний характер і може реалізовуватися через музеї, екскурсії, тематичні маршрути, реконструкції та спеціалізовані виставки.

Таким чином, класифікація воєнного туризму дозволяє побачити його різноманітність і багатофункціональність. Він може бути меморіальним, музейним, фортифікаційним, військово-історичним, патріотичним, освітнім, подієвим, маршрутним або цифровим. Для України особливо важливими є меморіальний, освітній і маршрутний напрями, оскільки вони дають змогу поєднати збереження пам'яті про російсько-українську війну з розвитком відповідального туристичного продукту.

РОЗДІЛ 2

ВОЄННИЙ ТУРИЗМ У СВІТІ ТА УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ВТРАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ

2.1 Світовий досвід розвитку воєнного та меморіального туризму

Воєнний та меморіальний туризм є важливою складовою туристичної сфери багатьох країн світу. Його розвиток пов'язаний із потребою суспільства зберігати історичну пам'ять, вшановувати жертв воєн, осмислювати наслідки збройних конфліктів та передавати наступним поколінням знання про складні події минулого.

Такі об'єкти часто включаються до національних і міжнародних туристичних маршрутів, підтримуються державою, місцевими громадами, музеями, ветеранськими організаціями та освітніми установами. Вони мають розвинену інфраструктуру, систему екскурсійного обслуговування, інформаційні стенди, мультимедійні експозиції, цифрові архіви, аудіогіди та меморіальні простори для вшанування загиблих.

Одним із найбільш відомих прикладів розвитку воєнного туризму є Франція. Значна частина її воєнно-меморіального туристичного потенціалу пов'язана з подіями Першої та Другої світових воєн. Особливо важливими є меморіали Нормандії, пляжі висадки союзників у 1944 році, військові кладовища, музеї та оборонні споруди. Ці об'єкти щороку відвідують туристи з різних країн світу, зокрема родичі загиблих військових, дослідники, школярі, студенти, ветерани та учасники офіційних пам'ятних заходів. У Франції воєнний туризм тісно поєднується з меморіальною культурою, історичною освітою та розвитком регіонального туризму.

Важливим прикладом є також Польща, де значне місце у структурі меморіального туризму займають об'єкти, пов'язані з Другою світовою війною, Голокостом, окупацією та масовими злочинами проти цивільного населення. Найвідомішим об'єктом є музей і меморіал Аушвіц-Біркенау, який виконує не лише туристичну, а передусім освітню й меморіальну функцію.

Відвідування таких місць вимагає особливої етичності, тиші, поваги до жертв і розуміння трагедії, що відбулася на цій території. Польський досвід є важливим для України, оскільки демонструє, як місця масових трагедій можуть бути перетворені на простори пам'яті, освіти та міжнародного вшанування.

Німеччина має власний складний досвід роботи з воєнною пам'яттю. У цій країні значна увага приділяється не героїзації війни, а критичному осмисленню минулого, відповідальності за злочини нацизму, збереженню пам'яті про жертв і формуванню культури недопущення повторення трагедій. Меморіальні комплекси, музеї, колишні концтабори, підземні укриття, документаційні центри та виставкові простори виконують важливу освітню функцію. Німецький підхід демонструє, що воєнний туризм може бути не лише способом показу історичних об'єктів, а й інструментом суспільного переосмислення та відповідальності.

У Великій Британії воєнний туризм значною мірою пов'язаний із військовими музеями, меморіалами, пам'ятними датами, історією світових воєн, морською та авіаційною спадщиною. У країні активно функціонують музеї, присвячені військовій історії, зокрема експозиції про Другу світову війну, авіацію, флот, діяльність армії та цивільного населення в умовах війни. Значну роль відіграють інтерактивні музейні технології, архівні документи, особисті історії військових і цивільних, що дає змогу зробити воєнну історію доступною для різних категорій відвідувачів.

Особливе місце у світовому досвіді займає Японія, де воєнний і меморіальний туризм тісно пов'язаний із пам'яттю про атомні бомбардування Хіросіми та Нагасакі. Меморіальні парки, музеї миру, пам'ятники жертвам і освітні програми спрямовані на формування антивоєнного світогляду, усвідомлення наслідків застосування ядерної зброї та підтримку ідеї миру. Японський досвід показує, що воєнний туризм може бути спрямований не на демонстрацію військової сили, а на виховання пацифістської культури, співчуття та відповідальності перед майбутніми поколіннями.

У США воєнний туризм охоплює військові музеї, меморіали, національні кладовища, місця битв громадянської війни, об'єкти, пов'язані з Другою світовою війною, В'єтнамською війною та іншими військовими подіями. Важливу роль відіграють меморіали у Вашингтоні, Арлінгтонське національне кладовище, музеї військової історії, а також місця історичних битв. Американський досвід демонструє значення державної підтримки, патріотичного виховання, роботи з ветеранами та формування туристичних маршрутів навколо військової спадщини.

В'єтнам є прикладом країни, де воєнний туризм пов'язаний із пам'яттю про відносно недавню війну та її наслідки для суспільства. Туристичні маршрути у В'єтнамі часто включають музеї війни, тунелі, місця бойових дій, залишки військової інфраструктури та меморіальні комплекси. Такі об'єкти приваблюють як іноземних туристів, так і місцевих відвідувачів. В'єтнамський досвід є важливим для України, оскільки показує, як країна, що пережила масштабний воєнний конфлікт, може поступово перетворювати місця війни на елементи історичної пам'яті, національної ідентичності та туристичного показу.

Ізраїль також має значний досвід розвитку воєнно-історичного, меморіального та патріотичного туризму. У країні багато об'єктів пов'язано з військовою історією, боротьбою за державність, пам'яттю про Голокост, оборонними війнами та сучасними безпековими викликами. Особливістю ізраїльського підходу є тісний зв'язок туризму з освітою, національною пам'яттю, військовою службою, музейною справою та державною політикою безпеки.

Для кращого узагальнення світового досвіду розвитку воєнного туризму доцільно подати приклади різних країн у вигляді таблиці.

Таблиця 2.1

Приклади розвитку воєнного туризму в різних країнах світу

Країна	Основні об'єкти воєнного туризму	Особливості розвитку
--------	-------------------------------------	-------------------------

Франція	Меморіали Нормандії, пляжі висадки союзників, військові кладовища, музеї Першої та Другої світових воєн	Поєднання меморіального туризму, історичної освіти та міжнародних пам'ятних заходів
Польща	Аушвіц-Біркенау, музеї Другої світової війни, військові кладовища, місця пам'яті Голокосту	Акцент на вшануванні жертв, етичності відвідування та освітній функції
Німеччина	Колишні концтабори, документаційні центри, музеї війни, меморіальні комплекси	Критичне осмислення минулого, культура відповідальності та недопущення повторення злочинів
Велика Британія	Військові музеї, меморіали, об'єкти авіаційної та морської військової спадщини	Розвинена музейна інфраструктура, інтерактивні експозиції, патріотичне виховання
Японія	Меморіальні парки Хіросіми та Нагасакі, музеї миру, пам'ятники жертвам атомних бомбардувань	Антивоєнна спрямованість, ідея миру, осмислення наслідків ядерної зброї
США	Арлінгтонське кладовище, меморіали у Вашингтоні, місця битв громадянської війни, військові музеї	Державна підтримка, патріотичне виховання, робота з ветеранами
В'єтнам	Музеї війни, тунелі, місця бойових дій, залишки військової інфраструктури	Поєднання національної пам'яті, історичного туризму та інтересу іноземних туристів
Ізраїль	Меморіали, музеї Голокосту, військово-історичні об'єкти, місця боротьби за державність	Тісний зв'язок воєнного туризму з освітою, національною пам'яттю та безпековою політикою

Джерело: створено автором на основі джерел[23,25, 27–29].

Аналіз світового досвіду показує, що успішний розвиток воєнного туризму залежить не лише від наявності історичних або меморіальних об'єктів, а й від правильного підходу до їх організації, інтерпретації та включення у туристичний простір. Важливими умовами є достовірність інформації, якісна музейна та екскурсійна робота, наявність інфраструктури, повага до жертв, участь місцевих громад і державна підтримка.

Для України цей досвід є особливо цінним, оскільки країна перебуває в умовах формування нової культури пам'яті, пов'язаної з російсько-

українською війною. Світові приклади доводять, що воєнний туризм може виконувати не лише економічну, а й освітню, меморіальну, дипломатичну та відновлювальну функції. Водночас Україна повинна враховувати власний контекст: активну фазу війни, наявність замінованих і небезпечних територій, травматичність теми для місцевого населення, необхідність документування злочинів і повагу до пам'яті загиблих.

Таким чином, світовий досвід розвитку воєнного та меморіального туризму свідчить про значний потенціал цього напрямку для збереження історичної пам'яті, розвитку освіти, формування національної ідентичності та підтримки територій, пов'язаних із воєнною спадщиною. Для України важливо не копіювати іноземні моделі повністю, а адаптувати їх до власних реалій, поєднуючи міжнародний досвід із потребами українських громад, етичними принципами та безпековими вимогами сучасності

2.2. Передумови формування воєнного туризму в Україні

Формування воєнного туризму в Україні має тривалу історичну основу, оскільки територія держави протягом багатьох століть була простором важливих воєнних подій, збройних конфліктів, оборонних протистоянь, визвольних рухів і боротьби за державність. Українські землі неодноразово ставали ареною зіткнення різних держав, імперій, військових союзів і політичних інтересів. Саме тому в Україні збереглася значна кількість об'єктів, які мають військово-історичне, меморіальне, культурне та туристичне значення.

Передумови формування воєнного туризму в Україні можна розглядати у кількох основних площинах: історичній, культурній, меморіальній, соціальній, політичній та сучасній безпековій. Кожна з них вплинула на те, що воєнна спадщина поступово почала сприйматися не лише як частина історії, а й як важливий ресурс для розвитку пізнавального, меморіального, патріотичного та освітнього туризму.

Однією з найдавніших передумов розвитку воєнного туризму в Україні є наявність оборонних споруд, замків, фортець і укріплень. У різних регіонах України збереглися архітектурні пам'ятки, які свідчать про військове значення територій у минулі історичні періоди. До таких об'єктів належать Кам'янець-Подільська фортеця, Хотинська фортеця, Аккерманська фортеця, замки Західної України, оборонні монастирі, залишки валів, укріплень і військових поселень. Ці об'єкти приваблюють туристів не лише архітектурною цінністю, а й історіями про облоги, битви, захист міст, військову інженерію та політичні конфлікти минулого.

Важливе місце у формуванні воєнно-історичного туристичного потенціалу України займає козацька доба. Саме козацтво стало одним із ключових символів української військової традиції, боротьби за свободу та самоврядування. Запорозька Січ, місця козацьких битв, козацькі церкви, могили, пам'ятники та музеї є важливими об'єктами історико-культурного й патріотичного туризму. Козацька спадщина має не лише туристичне, а й ідентифікаційне значення, оскільки вона пов'язана з формуванням уявлень про українську державність, військову організацію та національний характер.

Наступним важливим етапом формування воєнного туризму є пам'ять про події Першої світової війни, Української революції 1917–1921 років та національно-визвольних змагань. На території України збереглися військові кладовища, пам'ятні знаки, місця боїв, пов'язані з діяльністю українських військових формувань, січових стрільців, армії Української Народної Республіки та інших учасників визвольної боротьби. Хоча ці об'єкти не завжди достатньо популяризовані, вони мають значний потенціал для розвитку тематичних маршрутів, краєзнавчих досліджень і патріотичного виховання.

Особливо потужний пласт воєнної пам'яті в Україні пов'язаний із Другою світовою війною. У радянський період саме ця тематика була найбільш представлена у музеях, меморіалах, пам'ятниках, шкільних екскурсіях і державній політиці пам'яті. На території України створено багато

меморіальних комплексів, братських могил, музеїв бойової слави, пам'ятників воїнам, місць масових розстрілів і поховань. Серед таких об'єктів особливе значення мають Національний музей історії України у Другій світовій війні в Києві, Бабин Яр, меморіальні комплекси у різних регіонах країни, військові кладовища та музеї, присвячені подіям 1939–1945 років.[18]

Водночас у сучасній Україні відбувається переосмислення радянської спадщини, зокрема підходів до висвітлення Другої світової війни. Якщо раніше акцент часто робився переважно на героїзації воєнних подій, то сьогодні більше уваги приділяється людському виміру війни, долям цивільного населення, трагедіям окупації, депортацій, Голокосту, примусової праці, репресій і масових втрат. Такий підхід наближає українську практику до сучасних міжнародних стандартів меморіального туризму, де важливими є не лише факти перемог, а й пам'ять про жертви, травми та наслідки війни для суспільства.

Окремою передумовою розвитку воєнного туризму в Україні є наявність музеїв, меморіальних комплексів і локальних краєзнавчих експозицій. У багатьох містах і громадах функціонують музеї, присвячені військовій історії, визвольній боротьбі, окремим битвам, військовим формуванням, постатям захисників і локальним подіям. Такі установи виконують важливу роль у збереженні документів, фотографій, артефактів, спогадів очевидців і матеріальних свідчень воєнного минулого. Вони є базою для екскурсійної діяльності, освітніх заходів і формування туристичних маршрутів.

Важливим чинником формування воєнного туризму є розвиток патріотичного виховання. Відвідування місць пам'яті, музеїв, військових кладовищ, пам'ятників і меморіалів сприяє формуванню у молоді поваги до історії, розуміння боротьби за незалежність, усвідомлення цінності свободи й державності. Для України, яка протягом тривалого часу боролася за право на власну державність, ця функція воєнного туризму має особливо важливе значення.

Новий етап у розвитку воєнного туризму в Україні розпочався після 2014 року, коли почалася російсько-українська війна. Події анексії Криму, бойові дії на Донбасі, оборона українських міст, волонтерський рух, діяльність Збройних сил України, формування нових військових меморіалів і музеїв АТО/ООС істотно змінили зміст воєнної пам'яті. Воєнний туризм почав виходити за межі історичної тематики минулих століть і став безпосередньо пов'язаним із сучасними подіями, живою пам'яттю та актуальним суспільним досвідом.

Після 2014 року в Україні почали з'являтися нові місця пам'яті, пов'язані із загиблими військовослужбовцями, добровольцями, волонтерами та цивільними особами. У багатьох містах створено меморіальні дошки, алеї пам'яті, музеї, фотовиставки, експозиції та освітні простори, присвячені війні на сході України. Ці об'єкти стали важливими елементами локальної пам'яті та поступово почали включатися в екскурсійні програми, патріотичні заходи й туристичні маршрути.

Сучасна російсько-українська війна сформувала нову категорію об'єктів потенційного воєнного туризму. До них належать зруйновані житлові будинки, мости, адміністративні споруди, місця масових поховань, локації евакуації цивільного населення, місця боїв, залишки військової техніки, меморіали загиблим, музеї сучасної війни та простори документування воєнних злочинів. Такі об'єкти мають надзвичайно сильне емоційне навантаження, тому їх використання у туризмі потребує особливої етичності, обережності й поваги до постраждалих людей.

Водночас розвиток такого напрямку в Україні має бути дуже обережним. Оскільки багато подій ще є недавніми, а війна триває, не можна допустити поверхового чи комерційного ставлення до трагедії. Туристичні маршрути мають формуватися у співпраці з місцевими громадами, органами влади, музейниками, істориками, психологами, рятувальними службами та фахівцями з безпеки. Важливо, щоб воєнний туризм не порушував гідність

постраждалих, не травматизував місцеве населення і не створював небезпеки для відвідувачів.

Ще однією передумовою розвитку воєнного туризму є потреба у післявоєнному відновленні громад. Постраждалі території потребуватимуть не лише фізичної відбудови, а й економічної, культурної та ментальної реабілітації. Туризм може стати одним із інструментів повернення уваги до таких територій, залучення ресурсів, розвитку малого бізнесу, створення робочих місць і формування нових сенсів для місцевого населення. У цьому випадку воєнний туризм повинен бути не розважальним, а меморіально-освітнім, спрямованим на пам'ять, підтримку та відновлення.

Окрему роль відіграють цифрові технології. В Україні вже виникає потреба у фіксації зруйнованих об'єктів, створенні цифрових архівів, 3D-моделей, інтерактивних карт і віртуальних екскурсій. Це важливо для тих територій, які є небезпечними для фізичного відвідування або перебувають у процесі відновлення. Цифровий формат дозволяє зберігати пам'ять про події війни, поширювати інформацію для міжнародної аудиторії та створювати основу для майбутніх туристичних продуктів.

Таким чином, передумови формування воєнного туризму в Україні мають комплексний характер. Вони пов'язані з багатою військово-історичною спадщиною, наявністю замків, фортець, музеїв, меморіалів, місць битв, об'єктів Другої світової війни, пам'яток визвольної боротьби та сучасних місць пам'яті російсько-української війни. Сьогодні воєнний туризм в Україні набуває нового змісту, оскільки він пов'язаний не лише з минулим, а й із сучасною боротьбою за незалежність, документуванням злочинів, підтримкою постраждалих громад і формуванням національної пам'яті. Саме тому його розвиток має базуватися на принципах безпеки, етичності, історичної достовірності та поваги до людської гідності.

2.3. Масштаби руйнувань культурної спадщини та туристичної інфраструктури України

Однією з найважливіших особливостей сучасного розвитку воєнного туризму в Україні є те, що він формується не лише на основі історичних подій минулого, а й під впливом актуальних наслідків російсько-української війни. Повномасштабне вторгнення призвело до значних людських втрат, руйнування населених пунктів, пошкодження культурної спадщини, туристичної інфраструктури, музеїв, бібліотек, театрів, закладів освіти у сфері культури та інших об'єктів, які є важливими для збереження історичної пам'яті й розвитку туризму.

Культурна спадщина є важливою основою туристичної привабливості країни. Вона охоплює пам'ятки архітектури, історії, археології, монументального мистецтва, музеї, меморіали, культові споруди, історичні центри міст, фортеці, замки, бібліотеки, театри та інші об'єкти, що мають культурне, історичне й символічне значення. У воєнних умовах пошкодження таких об'єктів означає не лише матеріальні втрати, а й загрозу для національної пам'яті, культурної ідентичності, локального розвитку та туристичного потенціалу територій.[1]

За даними Міністерства культури України, станом на початок 2026 року від початку повномасштабного вторгнення руйнувань зазнали 1640 пам'яток культурної спадщини та 2446 об'єктів культурної інфраструктури. Серед пошкоджених пам'яток культурної спадщини 153 мають статус національного значення, 1333-місцевого значення, а 154 належать до щойно виявлених об'єктів. Пошкодження зафіксовано у 18 областях України. Найбільших руйнувань зазнали пам'ятки Харківської області-344 об'єкти, Херсонської-297, Одеської-182, Донецької-175, а також Київської області та м. Києва-163 об'єкти.

Особливо значних втрат зазнала культурна інфраструктура. За офіційними даними, внаслідок обстрілів і бойових дій постраждали 2446

об'єктів культурної інфраструктури, з яких 498 були повністю знищені. До цієї групи належать клубні заклади, бібліотеки, музеї, галереї, театри, кінотеатри, філармонії, заклади мистецької освіти, парки, зоопарки, заповідники та інші установи культури. Найбільших втрат культурна інфраструктура зазнала в Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Сумській та Миколаївській областях.[15]

Таблиця 2.2

Основні показники пошкодження культурної спадщини та культурної інфраструктури України

Категорія об'єктів	Кількість пошкоджених або зруйнованих об'єктів
Пам'ятки культурної спадщини	1640
Об'єкти культурної інфраструктури	2446
Об'єкти культурної спадщини національного значення	153
Об'єкти культурної спадщини місцевого значення	1333
Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини	154
Повністю знищені об'єкти культурної інфраструктури	498

Джерело: створено автором на основі джерела[16]

Наведені дані свідчать про масштабний характер руйнувань, які охоплюють не окремі об'єкти, а цілі групи культурної та туристичної інфраструктури. Особливо важливо, що частина пошкоджених об'єктів має не лише регіональне, а й національне або міжнародне значення. Руйнування таких об'єктів ускладнює розвиток туризму, зменшує привабливість територій, обмежує можливості проведення екскурсій, музейної діяльності, культурних заходів і формування туристичних маршрутів.

Окрему увагу варто звернути на типологію пошкоджених об'єктів культурної інфраструктури. Найбільшу групу становлять клубні заклади та бібліотеки, які часто виконують роль центрів культурного життя громад. Вони використовувалися для проведення місцевих заходів, освітніх програм, виставок, зустрічей, краєзнавчих подій і зберігання локальної історичної

пам'яті. Їхнє руйнування негативно впливає не лише на культурну сферу, а й на соціальну згуртованість громад.[16]

Таблиця 2.3

Типологія пошкоджених об'єктів культурної інфраструктури України

Тип об'єкта культурної інфраструктури	Кількість пошкоджених об'єктів
Клубні заклади	1193
Бібліотеки	854
Заклади мистецької освіти	188
Музеї та галереї	136
Театри, кінотеатри та філармонії	50
Парки та зоопарки	11
Заповідники	9
Цирки	4
Кіностудія у м. Києві	1

Джерело: створено автором на основі джерела[16]

Дані таблиці 2.3 показують, що найбільше постраждали саме ті об'єкти, які забезпечують повсякденне культурне життя місцевих громад. Зокрема, клубні заклади та бібліотеки становлять найбільшу частку серед пошкоджених об'єктів культурної інфраструктури. Це є показовим, оскільки саме такі установи часто виконують роль центрів освіти, комунікації, громадської активності, краєзнавчої роботи та збереження локальної пам'яті.

У контексті туризму бібліотеки, клубні заклади, музеї, галереї та мистецькі установи можуть бути пов'язані з місцевими екскурсійними маршрутами, виставками, культурними подіями, музейними ініціативами та презентацією історико-культурної спадщини громад. Тому їх пошкодження або знищення негативно впливає не лише на культурне життя населення, а й на можливості розвитку внутрішнього туризму, краєзнавчих подорожей і післявоєнного відновлення туристичного потенціалу територій.

Для більш наочного відображення структури пошкоджених об'єктів доцільно подати ці дані не лише у кількісному, а й у відсотковому співвідношенні. Це дозволяє краще побачити, які саме типи культурної інфраструктури зазнали найбільших втрат і яку частку вони становлять у загальній кількості пошкоджених об'єктів. Відсоткова структура

пошкоджених об'єктів культурної інфраструктури за типами подана на рис. 2.1.

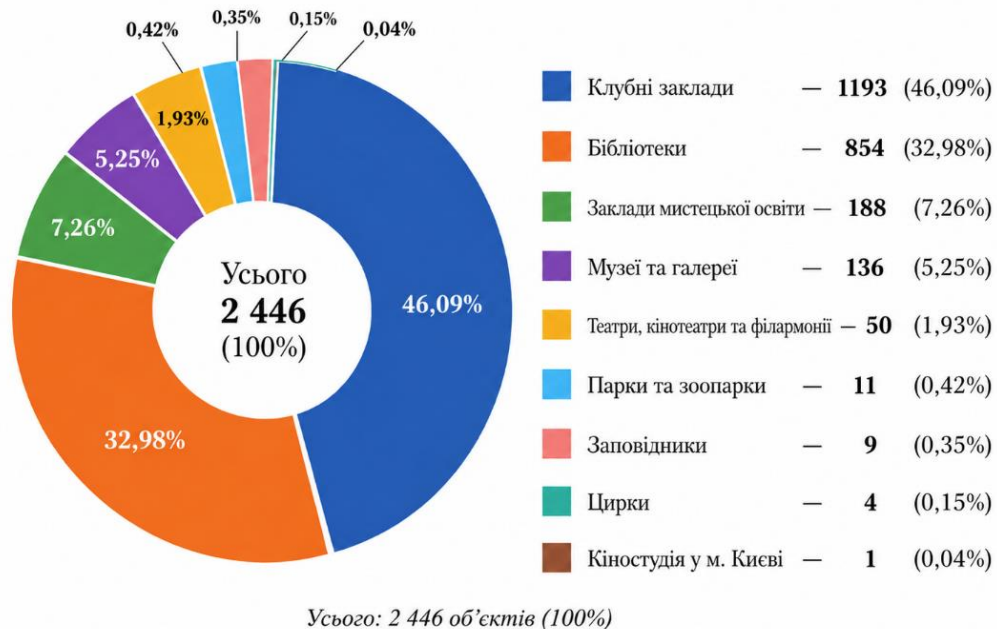

Рис. 2.1. Структура пошкоджених об'єктів культурної інфраструктури у відсотковому співвідношенні
Джерело: створено автором на основі джерела[16]

Регіональний розподіл руйнувань свідчить про те, що найбільших втрат зазнали області, які перебували або перебувають поблизу зони бойових дій, були тимчасово окуповані або регулярно зазнавали масованих обстрілів. Найбільша кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини зафіксована у Харківській, Херсонській, Одеській, Донецькій областях, а також у Київській області та місті Києві. Це пояснюється як інтенсивністю бойових дій, так і високою концентрацією культурно-історичних об'єктів у цих регіонах.

Таблиця 2.4

Регіональний розподіл пошкоджених пам'яток культурної спадщини
України

Регіон	Кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини
Харківська область	344

Херсонська область	297
Одеська область	182
Донецька область	175
Київська область та м. Київ	163

Джерело: створено автором на основі джерела[16]

Як видно з таблиці 2.4, найбільше постраждали регіони, які мають важливе історичне, культурне і туристичне значення. Харківська область є великим освітнім, культурним і науковим центром України; Херсонська область має значний історичний, природний і рекреаційний потенціал; Одеська область є одним із ключових туристичних регіонів країни; Донецька область має складну воєнну історію і значний потенціал для майбутнього меморіального туризму; Київщина стала одним із головних символів спротиву в перші місяці повномасштабного вторгнення.

Водночас просторовий розподіл постраждалих територій свідчить про те, що потенційні об'єкти воєнного туризму в Україні розміщені нерівномірно. Найбільша їх концентрація спостерігається у регіонах, які безпосередньо зазнали бойових дій, окупації, масованих обстрілів або значних руйнувань цивільної та культурної інфраструктури. Саме ці території у майбутньому можуть стати основою для формування воєнно-меморіальних маршрутів, маршрутів пам'яті, освітніх екскурсій і міжнародних інформаційних програм.

Особливе місце серед таких регіонів займає Київська область, оскільки населені пункти Ірпінь, Буча, Гостомель і Бородянка вже сьогодні сприймаються як символи трагедії, спротиву та незламності українських громад. Разом з тим важливими локаціями для розвитку воєнного та меморіального туризму залишаються Харків, Ізюм, Чернігів, Херсон, Маріуполь, Одеса та інші міста, що мають значний воєнно-історичний і меморіальний зміст. Для наочного відображення просторового розміщення основних локацій воєнного туризму в Україні доцільно використати картосхему, подану на рис. 2.2.

Рис. 2.2. *Географія основних локацій воєнного туризму в Україні*
Джерело: створено автором самостійно

У контексті розвитку воєнного туризму важливо розглядати не лише пошкоджені культурні об'єкти, а й конкретні локації, які вже сьогодні мають або можуть мати значення для формування маршрутів пам'яті. До таких об'єктів належать місця бойових дій, зруйновані населені пункти, меморіали, музеї, місця масових поховань, локації евакуації цивільного населення, залишки військової техніки, а також простори, пов'язані з героїчним спротивом українських громад.

Крім культурної спадщини та об'єктів пам'яті, війна суттєво вплинула на туристичні потоки в Україні. До початку повномасштабного вторгнення туристична сфера поступово відновлювалася після наслідків пандемії COVID-19. Однак у 2022 році ситуація різко змінилася: міжнародний туризм майже зупинився, значна частина внутрішніх подорожей стала неможливою через безпекові ризики, закриття повітряного простору, руйнування інфраструктури та окупацію частини територій. Туристична активність переорієнтувалася переважно на відносно безпечні регіони заходу й центру України.[4]

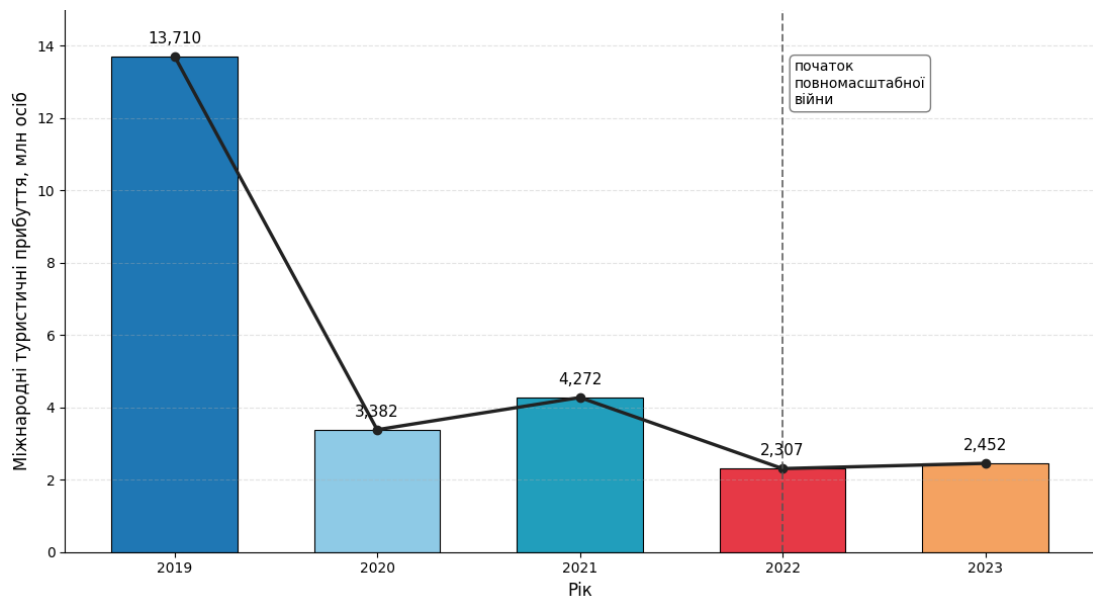

Рис. 2.3. Динаміка туристичних потоків в Україні до та після початку повномасштабної війни

Джерело: створено автором на основі джерел[30,31]

Економічні втрати культурного й туристичного секторів також є значними. UNESCO у 2024 році оцінювала пошкодження у сферах культури й туризму України на основі 4779 культурних і туристичних активів, про пошкодження яких повідомила українська влада. До цієї оцінки входили збитки об'єктам спадщини, музейним колекціям, культурним індустріям і туристичним об'єктам. За оцінкою UNESCO, загальний обсяг пошкоджень у сферах культури й туризму становив близько 3,5 млрд дол. США, а втрати доходів у цих секторах оцінювалися більш ніж у 19 млрд дол. США.[5,22]

Окремо слід зазначити, що міжнародні оцінки потреб України у відновленні постійно зростають. У спільній оцінці Світового банку, уряду України, Європейської комісії та ООН RDNA4 загальні потреби у відновленні та реконструкції України на наступне десятиліття оцінювалися у 524 млрд дол. США. Це свідчить про масштабність викликів, перед якими стоїть держава, і підкреслює необхідність комплексного підходу до відновлення, у тому числі у сферах культури, туризму, пам'яті та локального розвитку.[20,32]

Пошкодження культурної спадщини і туристичної інфраструктури має прямий вплив на перспективи розвитку воєнного туризму. З одного боку,

руйнування створюють нові простори пам'яті, які можуть стати основою для майбутніх меморіальних маршрутів. З іншого боку, ці об'єкти часто перебувають у небезпечному або аварійному стані, потребують консервації, фахового обстеження, розмінування, документування та етичного осмислення. Тому їх включення до туристичних маршрутів можливе лише після оцінки безпеки та за участі місцевих громад.[6]

Важливо також враховувати, що частина культурних об'єктів перебуває на тимчасово окупованих територіях або в зонах активних бойових дій. Міністерство культури зазначає, що майже вся територія Луганської області та значні частини Запорізької, Донецької й Херсонської областей перебувають у тимчасовій окупації, що унеможливорює точний обрахунок кількості постраждалих пам'яток і закладів культури. Отже, реальні масштаби втрат можуть бути більшими, ніж офіційно зафіксовані на сьогодні.

Таким чином, масштаби руйнувань культурної спадщини та туристичної інфраструктури України є одним із ключових чинників, що визначають сучасний стан і перспективи розвитку воєнного туризму. Війна завдала значних втрат культурному сектору, але водночас сформувала нові простори пам'яті, які у майбутньому можуть стати основою для меморіальних, освітніх і воєнно-історичних маршрутів. Розвиток такого туризму повинен базуватися на принципах безпеки, етичності, поваги до жертв, достовірного інформування, документування руйнувань і підтримки постраждалих громад.[8]

2.4. Проблеми, ризики та перспективи розвитку воєнного туризму в сучасних умовах

Розвиток воєнного туризму в Україні в сучасних умовах має складний і суперечливий характер. З одного боку, російсько-українська війна сформувала значну кількість нових місць пам'яті, які мають важливе історичне, меморіальне, освітнє та суспільне значення. З іншого боку, ці території

пов'язані з людськими трагедіями, руйнуваннями, окупацією, воєнними злочинами, мінуванням, пошкодженням інфраструктури та психологічною травмою місцевого населення. Тому розвиток воєнного туризму в Україні не може відбуватися як звичайний комерційний туристичний напрям. Він потребує особливої етичності, безпекового контролю, співпраці з громадами та чіткої державної політики.

Однією з головних проблем розвитку воєнного туризму є безпека. Частина територій України залишається небезпечною через активні або потенційні обстріли, мінування, наявність нерозірваних боєприпасів, пошкоджені будівлі, зруйновані дороги, мости та інші інженерні об'єкти. У таких умовах організація туристичних маршрутів можлива лише після офіційної перевірки територій відповідними службами, розмінування, оцінки стану інфраструктури та визначення безпечних шляхів пересування. Особливо це стосується деокупованих громад, де навіть після завершення бойових дій можуть зберігатися приховані загрози для відвідувачів.

Не менш важливою проблемою є етичний аспект. Воєнний туризм часто пов'язаний із місцями загибелі людей, масових поховань, руйнування житлових кварталів, катувань, окупації та воєнних злочинів. Тому такі локації не можна подавати як звичайні туристичні атракції. Відвідування місць трагедій має відбуватися з дотриманням поваги до пам'яті загиблих, до родин постраждалих і до місцевих мешканців. Екскурсії повинні мати не розважальний, а меморіальний, освітній і пізнавальний характер. Неприпустимими є сенсаційність, фотографування в недоречних позах, поверхове трактування подій або використання трагедії лише як способу отримання прибутку.

Особливу увагу потрібно приділяти психологічному стану місцевих громад. Для багатьох людей події війни є не віддаленим минулим, а особистим болючим досвідом. Мешканці деокупованих і зруйнованих міст часто пережили обстріли, окупацію, втрату житла, загибель близьких, евакуацію або інші травматичні події. Тому формування туристичних маршрутів у таких

громадах має відбуватися лише за умови їхньої участі та згоди. Місцеві жителі не повинні відчувати, що їхній біль використовується як туристичний ресурс без поваги до їхнього досвіду.

Ще однією проблемою є недостатня інфраструктурна готовність багатьох територій. Для організації безпечного та якісного воєнно-меморіального маршруту необхідні дороги, транспортне сполучення, місця для зупинок, інформаційні стенди, санітарна інфраструктура, укриття, медична доступність, підготовлені екскурсоводи та зрозуміла система навігації. У багатьох постраждалих громадах ці елементи або зруйновані, або потребують відновлення. Тому розвиток воєнного туризму має бути пов'язаний із загальним процесом відбудови територій.

Важливим ризиком є комерціалізація трагедії. У світовій практиці існують приклади, коли місця катастроф, воєн або масових злочинів перетворювалися на об'єкти надмірної туристичної уваги без належного етичного осмислення. Для України такий підхід є особливо небезпечним, оскільки багато подій залишаються свіжими у суспільній пам'яті. Тому воєнний туризм повинен розвиватися не як «туризм руйнувань», а як туризм пам'яті, відповідальності, навчання та міжнародного свідчення.[21]

Разом із тим воєнний туризм має значні перспективи. У післявоєнний період він може стати одним із важливих напрямів відновлення туристичної сфери України. Місця, пов'язані з обороною міст, спротивом громад, злочинами окупаційних військ і героїзмом захисників, можуть бути включені до маршрутів пам'яті, музейних експозицій, освітніх програм, міжнародних турів, волонтерських поїздок і цифрових платформ. Особливо важливими будуть маршрути, які поєднують історичне пояснення подій, вшанування загиблих, підтримку місцевих громад і безпечну організацію подорожей.[17]

У перспективі можна виділити кілька напрямів розвитку воєнного туризму в Україні. Першим є меморіальний туризм, пов'язаний із відвідуванням місць пам'яті, меморіалів, музеїв, кладовищ, місць масових поховань і територій, що стали символами трагедії та спротиву. Другим

напрямом є військово-історичний туризм, який може охоплювати музеї сучасної війни, залишки військової техніки, місця бойових операцій, оборонні споруди та експозиції, присвячені Збройним силам України. Третім напрямом є освітній туризм, орієнтований на школярів, студентів, дослідників, іноземні делегації та громадські організації. Четвертим напрямом є волонтерський туризм, який може поєднувати відвідування постраждалих територій із допомогою громадам. П'ятим перспективним напрямом є цифровий туризм, зокрема VR-екскурсії, 3D-моделі зруйнованих об'єктів, інтерактивні карти та онлайн-архіви.

Особливе значення має цифровізація воєнної пам'яті. Частина об'єктів воєнного туризму може бути недоступною через небезпеку, руйнування або окупацію. У таких умовах цифрові технології дозволяють зберігати вигляд зруйнованих пам'яток, документувати наслідки війни, створювати віртуальні маршрути та поширювати інформацію для міжнародної аудиторії. Це може бути важливим інструментом не лише для туризму, а й для освіти, музейної справи, культурної дипломатії та збору коштів на відновлення.

Для оцінки зовнішніх умов розвитку воєнного туризму в Україні доцільно застосувати PEST-аналіз, який дозволяє розглянути політичні, економічні, соціальні та технологічні чинники впливу.

Таблиця 2.5

PEST-аналіз розвитку воєнного туризму в Україні

Політичні фактор	Економічний фактор
Розвиток воєнного туризму в Україні безпосередньо залежить від перебігу російсько-української війни, загального рівня безпеки в регіонах і наявності офіційних обмежень на відвідування окремих територій. Важливими чинниками є необхідність розмінування деокупованих громад, перевірка стану доріг і будівель, регулювання доступу до потенційно небезпечних об'єктів, а також координація дій між органами державної влади, місцевим самоврядуванням, військовими адміністраціями та рятувальними	Повномасштабна війна призвела до руйнування транспортної, туристичної та культурної інфраструктури, що ускладнює організацію подорожей і потребує значних фінансових ресурсів для відновлення. Водночас розвиток воєнно-меморіального туризму може сприяти економічній активізації постраждалих громад через створення нових робочих місць, залучення місцевих гідів, розвиток закладів харчування, транспортних послуг, сувенірної продукції та малого бізнесу. Важливими джерелами фінансування можуть бути державні програми, місцеві

службами. Значний вплив має державна політика пам'яті: створення меморіалів, музеїв, маршрутів пам'яті, документування воєнних злочинів та формування правил етичного відвідування місць трагедій. Окреме значення має міжнародна підтримка України, яка може сприяти залученню фінансування для відновлення культурної спадщини, цифровізації об'єктів і розвитку меморіальних проєктів.	бюджети, гранти, благодійні фонди, міжнародні проєкти та партнерські ініціативи. При цьому економічна складова не повинна переважати над меморіальною: комерціалізація людської трагедії може негативно вплинути на суспільне сприйняття маршрутів пам'яті.
Соціальний фактор	Технологічний фактор
Воєнний туризм має важливе суспільне значення, оскільки сприяє збереженню пам'яті про події війни, формуванню історичної свідомості, патріотичному вихованню та усвідомленню цінності миру. Зростає інтерес українських та іноземних відвідувачів до місць спротиву, окупації, руйнувань і відновлення громад. Водночас необхідно враховувати травматичний досвід місцевого населення, психологічний стан родин загиблих і постраждалих, а також ризик повторної травматизації мешканців під час проведення екскурсій. Важливими умовами розвитку цього напрямку є повага до місцевих громад, делікатне подання інформації, відмова від сенсаційності та дотримання етичних правил поведінки. Воєнно-меморіальні маршрути можуть також використовуватися в освітній діяльності для студентів, учнів старших класів, дослідників, журналістів та іноземних делегацій.	Цифрові технології відкривають нові можливості для фіксації, збереження та популяризації об'єктів воєнної спадщини. Особливого значення набувають інтерактивні карти, мобільні додатки, аудіогіди, QR-коди, цифрові архіви, віртуальні музеї, VR-екскурсії та 3D-моделі пошкоджених або зруйнованих об'єктів. Використання фотограмметрії та геоінформаційних технологій дає змогу документувати стан територій, створювати бази даних і відображати просторове розміщення пам'ятних місць. Цифровізація є особливо важливою для об'єктів, фізичне відвідування яких тимчасово неможливе через небезпеку, окупацію або аварійний стан. Вона також дозволяє залучати міжнародну аудиторію, поширювати достовірну інформацію про наслідки війни та підтримувати інтерес до майбутніх маршрутів пам'яті.

Джерело: створено автором на основі джерел[4, 8, 9, 16, 20–22].

PEST-аналіз показує, що розвиток воєнного туризму в Україні залежить не лише від наявності об'єктів, пов'язаних із війною, а й від ширшого суспільно-політичного та економічного контексту. Найсильніший вплив мають безпекові та політичні чинники, адже саме вони визначають можливість або неможливість відвідування певних територій. Водночас економічні чинники пов'язані з відновленням інфраструктури та підтримкою громад, а соціальні-з потребою суспільства в осмисленні війни та збереженні пам'яті. Технологічні чинники відкривають нові можливості для збереження й

популяризації воєнної спадщини навіть у тих випадках, коли фізичне відвідування об'єктів є обмеженим.

Для комплекснішої оцінки внутрішніх і зовнішніх умов розвитку воєнного туризму доцільно також використати SWOT-аналіз.

Таблиця 2.6

SWOT-аналіз розвитку воєнного туризму в Україні

Сильні сторони	Слабкі сторони
Однією з головних сильних сторін розвитку воєнного туризму в Україні є наявність значної кількості об'єктів, пов'язаних як із військово-історичною спадщиною минулих періодів, так і з подіями сучасної російсько-української війни. До них належать фортеці, оборонні споруди, військово-історичні музеї, меморіали, місця битв, кладовища, пам'ятники, а також території, що стали символами спротиву, трагедії та незламності українського народу. Особливе значення мають Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка, Чернігів, Харків, Ізюм, Херсон, Маріуполь та інші населені пункти, які зазнали окупації, бойових дій і значних руйнувань. Ці локації мають потужний меморіальний, освітній і суспільний зміст. Важливою перевагою є також високий інтерес до подій в Україні з боку українських громадян, іноземних туристів, журналістів, дослідників, представників міжнародних організацій та громадських ініціатив. Воєнно-меморіальні маршрути можуть сприяти формуванню історичної свідомості, патріотичному вихованню, поширенню достовірної інформації про війну та популяризації українського досвіду спротиву. Ще однією сильною стороною є можливість поєднання традиційних форм туризму з цифровими технологіями, зокрема інтерактивними картами, віртуальними екскурсіями, 3D-моделлями та онлайн-архівами.	Основною слабкою стороною розвитку воєнного туризму є недостатній рівень безпеки на багатьох територіях. Частина потенційно привабливих локацій залишається недоступною через активні бойові дії, тимчасову окупацію, мінування, наявність нерозірваних боєприпасів, пошкодження доріг і аварійний стан будівель. Навіть у деокупованих громадах організація туристичних відвідувань потребує ретельної перевірки маршрутів, узгодження з місцевими органами влади та дотримання спеціальних правил. Іншою проблемою є недостатньо розвинена туристична інфраструктура в постраждалих регіонах. Руйнування транспортних шляхів, закладів розміщення, харчування, культурних установ і громадських просторів ускладнює організацію повноцінних маршрутів. Важливим недоліком є також відсутність єдиних державних стандартів організації воєнно-меморіального туризму, зокрема чітких правил поведінки туристів, вимог до екскурсоводів і критеріїв відбору локацій. Значна частина об'єктів пов'язана з особистими трагедіями місцевих мешканців, тому їх включення до маршрутів може викликати негативну реакцію громад, якщо не буде враховано етичний і психологічний аспекти. Недостатня підготовка гідів і відсутність якісних інформаційних матеріалів також можуть знижувати змістовність та відповідальність таких подорожей.
Можливості	Загрози

Розвиток воєнного туризму створює широкі можливості для формування нових туристичних продуктів, орієнтованих на збереження пам'яті, освіти та підтримку постраждалих громад. У післявоєнний період в Україні може бути створена національна мережа маршрутів пам'яті, яка охоплюватиме різні регіони та показуватиме історію спротиву, окупації, руйнувань і відновлення. Такі маршрути можуть бути використані для навчальних поїздок школярів і студентів, програм патріотичного виховання, міжнародних делегацій, журналістських турів і дослідницької роботи. Важливою можливістю є залучення міжнародної фінансової та організаційної підтримки. Грантові програми, благодійні фонди, партнерські проекти, культурні організації та іноземні інвестори можуть сприяти відновленню меморіалів, музеїв, доріг, інформаційних центрів і цифрових платформ. Розвиток воєнно-меморіального туризму може підтримувати місцеву економіку через залучення гідів, перевізників, закладів харчування, виробників сувенірної продукції та представників малого бізнесу. Окремі можливості відкриває цифровізація: створення віртуальних турів, інтерактивних карт, мобільних застосунків, QR-кодів, аудіогідів і цифрових архівів дозволяє зберігати пам'ять про зруйновані об'єкти та представляти їх міжнародній аудиторії навіть тоді, коли фізичне відвідування є неможливим.	Найбільш серйозною загрозою залишається продовження російсько-української війни та можливість повторних обстрілів. Навіть відносно безпечні території можуть зазнавати ракетних або дронівих атак, що створює ризики для туристів, екскурсіводів і місцевих мешканців. Окремою загрозою є мінування та аварійний стан пошкоджених об'єктів, через що відвідування деяких локацій може бути небезпечним упродовж тривалого часу. Не менш важливим ризиком є надмірна комерціалізація трагедії. Якщо воєнно-меморіальні маршрути подаватимуться як розважальні тури або спосіб отримання прибутку без належного етичного змісту, це може викликати негативне ставлення суспільства та місцевих громад. Загрозою є також поширення недостовірної інформації, поверхове трактування подій або використання місць пам'яті для політичних маніпуляцій. Відсутність координації між державними органами, місцевими громадами, туристичними підприємствами, музейними установами та громадськими організаціями може призвести до хаотичного розвитку маршруту й порушення правил безпеки. Крім того, психологічне навантаження на туристів і мешканців постраждалих територій потребує особливої уваги, адже некоректно організовані екскурсії можуть спричинити повторну травматизацію людей.
--	---

Джерело: створено автором на основі джерел [4, 8, 9, 16, 20–23, 25, 27–29, 32].

SWOT-аналіз свідчить, що Україна має значний потенціал для розвитку воєнного туризму, однак його реалізація залежить від здатності мінімізувати ризики. Сильними сторонами є наявність великої кількості значущих об'єктів, міжнародний інтерес до українського досвіду спротиву, освітній і меморіальний зміст таких маршрутів. Водночас слабкими сторонами залишаються безпекові загрози, руйнування інфраструктури, відсутність єдиних правил етичної організації турів і психологічна складність теми.

Найбільші можливості пов'язані з формуванням маршрутів пам'яті, розвитком музеїв сучасної війни, залученням міжнародної підтримки, цифровізацією та використанням туризму як інструменту відновлення громад. Однак загрозами залишаються продовження війни, ризик повторних руйнувань, комерціалізація трагедії та недостатня координація між усіма учасниками процесу. Тому розвиток воєнного туризму в Україні має бути поступовим, контрольованим і заснованим на принципах безпеки та поваги.

З огляду на це доцільно визначити основні стратегічні напрями розвитку воєнного туризму в Україні. Насамперед необхідно створити єдині етичні правила відвідування місць пам'яті та трагедій. Такі правила мають регулювати поведінку туристів, роботу екскурсоводів, використання фото- і відеоматеріалів, подання інформації та взаємодію з місцевими громадами. Другим напрямом має стати безпекова сертифікація маршрутів, яка передбачатиме перевірку територій, наявність укриттів, доступність медичної допомоги та інформування туристів про ризики.

Третім напрямом є розвиток музейної та інформаційної інфраструктури. Воєнний туризм потребує не лише показу зруйнованих об'єктів, а й фахового пояснення їхнього значення. Для цього потрібні музеї, інформаційні центри, стенди, аудіогіди, архіви свідчень, документальні матеріали та підготовлені екскурсоводи. Четвертим напрямом є цифровізація, яка дозволяє зберігати пам'ять про об'єкти, що можуть бути втрачені, і робити український досвід доступним для міжнародної аудиторії.

П'ятим важливим напрямом є залучення місцевих громад. Саме громади мають бути активними учасниками формування маршрутів, визначення об'єктів показу, правил відвідування та способів використання туристичних надходжень. Частина коштів від таких маршрутів може спрямовуватися на відновлення місцевої інфраструктури, підтримку музеїв, меморіалів, родин загиблих або громадських ініціатив.

Отже, воєнний туризм в Україні має значні перспективи, але його розвиток повинен бути відповідальним і добре продуманим. Він може стати

інструментом збереження пам'яті, патріотичного виховання, міжнародного інформування, підтримки постраждалих громад і післявоєнного відновлення туристичного потенціалу. Водночас цей напрям потребує чітких правил, державної та місцевої координації, безпекового контролю, етичного підходу і поваги до людського болю. Саме за таких умов воєнний туризм може виконувати не лише туристичну, а й важливу суспільну місію.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА ВОЄННО-МЕМОРІАЛЬНОГО МАРШРУТУ КИЇВЩИНОЮ

3.1 Обґрунтування вибору маршруту та його туристичного значення

Маршрут проходить за напрямом Чернівці-Бородянка-Гостомель-Буча-Ірпінь-Чернівці та охоплює населені пункти, які мають особливе значення в контексті російсько-української війни й оборони Київського напрямку у 2022 році. Початковою та кінцевою точкою подорожі є місто Чернівці, звідки туристична група вирушає до Київської області. Екскурсійна частина маршруту розпочинається з відвідування Бородянки, після чого передбачено послідовне ознайомлення з Гостомелем, Бучею та Ірпенем.

Вибір саме цього маршруту зумовлений тим, що Київська область однією з перших зазнала масштабних бойових дій після початку повномасштабного вторгнення в Україну. У лютому та березні 2022 року на території Київщини відбувалися події, які мали важливе значення для оборони столиці та стримування наступу російських військ. Бородянка, Гостомель, Буча та Ірпінь стали відомими не лише в Україні, а й у світі як символи трагедії, руйнувань, окупації, спротиву та незламності українського народу.

Маршрут «Місцями пам'яті та незламності Київщини» має передусім меморіальне й освітнє значення. Його метою є не розважальне відвідування постраждалих територій, а ознайомлення з подіями сучасної історії України, вшанування пам'яті загиблих, осмислення наслідків війни та формування відповідального ставлення до місць пам'яті. Такий маршрут дозволяє поєднати туристичну діяльність із патріотичним вихованням, історичною освітою, краєзнавством і міжнародним інформуванням про події російсько-української війни.

Особливістю запропонованого маршруту є те, що він охоплює різні типи воєнно-меморіальних локацій. Бородянка є одним із найбільш відомих прикладів масштабного руйнування житлової забудови та цивільної інфраструктури. Гостомель пов'язаний із боями за аеропорт «Антонов», який

мав стратегічне значення на початку повномасштабного вторгнення. Буча стала символом воєнних злочинів проти мирних жителів і важливим простором пам'яті. Ірпінь асоціюється з обороною підступів до Києва, евакуацією цивільного населення, пошкодженням інфраструктури та поступовим відновленням міста. Разом ці населені пункти формують цілісне уявлення про події на Київщині у перші місяці повномасштабної війни [2].

Туристичне значення маршруту полягає в тому, що він може стати частиною нового напрямку українського туризму -воєнно-меморіального та освітнього. В умовах війни й післявоєнного відновлення традиційне розуміння подорожей змінюється. Туристичні маршрути дедалі частіше набувають не лише рекреаційного, а й пізнавального, патріотичного, волонтерського та меморіального змісту. У цьому контексті маршрути пам'яті можуть виконувати важливу суспільну функцію: допомагати зберігати історичну правду, підтримувати постраждалі громади та формувати у відвідувачів усвідомлення цінності миру, свободи й незалежності.

Важливою перевагою запропонованого маршруту є його завершеність як туристичного продукту. Початок і завершення подорожі в Чернівцях роблять маршрут зручним для мешканців Чернівців та Чернівецької області, оскільки туристична група отримує комплексно організовану поїздку без необхідності самостійно планувати доїзд до Київщини. Найбільш доцільним є проведення маршруту автобусом або мікроавтобусом. Такий транспорт дозволяє забезпечити організоване пересування групи, здійснення технічних зупинок у дорозі, супровід гіда та дотримання узгодженої програми подорожі [14].

Маршрут має кільцеву структуру, оскільки починається і завершується в Чернівцях. Його реалізація передбачає вечірній виїзд із міста, нічний переїзд до Київської області, одноденну екскурсійну програму та нічне повернення до Чернівців. Така організація дає змогу відмовитися від додаткових витрат на проживання в готелі та водночас забезпечити змістовне відвідування основних локацій. Орієнтовна тривалість маршруту становить близько 32–36 годин, а

загальна протяжність -приблизно 1100–1200 км залежно від обраного шляху, дорожньої ситуації та місць технічних зупинок.

За змістом запропонований маршрут можна віднести до кількох видів туризму одночасно. Насамперед це воєнно-меморіальний туризм, оскільки подорож пов'язана з місцями пам'яті, трагедії та бойових дій. Маршрут також має ознаки історико-пізнавального туризму, адже передбачає ознайомлення з подіями сучасної історії України. Крім того, він має патріотичний та освітній характер, оскільки може використовуватися для формування громадянської свідомості, поваги до захисників України та розуміння наслідків війни для суспільства.

Водночас організація такого маршруту потребує особливої відповідальності. Відвідування місць, пов'язаних із людськими втратами, руйнуваннями, окупацією та воєнними злочинами, повинно відбуватися з дотриманням етичних норм. Туристи мають усвідомлювати, що ці локації не є звичайними туристичними об'єктами, а виступають просторами пам'яті та болю. Саме тому під час проведення маршруту необхідно уникати сенсаційності, недоречної поведінки, поверхового трактування подій і комерціалізації людської трагедії.

Особливу роль у проведенні маршруту має відігравати екскурсовод або гід. Він повинен не лише володіти достовірною інформацією про події на Київщині, а й уміти подавати її делікатно, з повагою до загиблих, постраждалих і місцевих жителів. Важливо, щоб екскурсійна розповідь не зводилася лише до опису руйнувань, а розкривала ширший контекст: значення оборони Київського напрямку, роль місцевих громад, евакуацію цивільних, героїзм українських військових, волонтерський рух, міжнародну реакцію та процеси відновлення.

Для іноземних відвідувачів маршрут може виконувати функцію міжнародного свідчення. Відвідування Київщини дає змогу побачити наслідки війни не лише через засоби масової інформації, а безпосередньо через простір, пам'ятні місця, зруйновані або відновлені об'єкти, музейні матеріали та

розповіді очевидців. Це сприяє кращому розумінню подій російсько-української війни та може посилювати підтримку України на міжнародному рівні.

Крім меморіального та освітнього значення, маршрут має практичний потенціал для розвитку місцевих громад. За умови правильної організації воєнно-меморіальний туризм може сприяти залученню уваги до постраждалих територій, розвитку місцевих екскурсійних послуг, підтримці музеїв, інформаційних центрів, закладів харчування, транспортних послуг і локальних ініціатив. Частина коштів від проведення таких маршрутів може спрямовуватися на меморіалізацію, відновлення культурних об'єктів або підтримку громад [12, 13].

Для узагальнення основних параметрів запропонованого маршруту доцільно подати його паспорт.

Таблиця 3.1

Паспорт туристичного маршруту «Місцями пам'яті та незламності
Київщини»

Показник	Характеристика
Назва маршруту	«Місцями пам'яті та незламності Київщини»
Вид маршруту	Воєнно-меморіальний, історико- пізнавальний, патріотичний, освітній
Напрямок маршруту	Чернівці-Бородянка-Гостомель-Буча- Ірпінь-Чернівці
Регіон проведення екскурсійної частини	Київська область
Початкова точка	м. Чернівці
Кінцева точка	м. Чернівці
Орієнтовна тривалість	Близько 32–36 годин із двома нічними переїздами та одноденною екскурсійною програмою

Орієнтовна протяжність	Близько 1100–1200 км залежно від обраного шляху, дорожньої ситуації та місць технічних зупинок
Рекомендований транспорт	Туристичний автобус або мікроавтобус
Основні локації маршруту	Бородянка, Гостомель, Буча, Ірпінь
Цільова аудиторія	Студенти, учні старших класів, українські та іноземні туристи, дослідники, журналісти, громадські організації
Мета маршруту	Ознайомлення з подіями на Київщині, вшанування пам'яті загиблих, формування історичної свідомості та підтримка постраждалих громад
Основні функції маршруту	Меморіальна, освітня, пізнавальна, патріотична, інформаційна
Умови проведення	Дотримання правил безпеки й етичної поведінки, супровід підготовленого гіда, попередня перевірка доступності локацій та узгодження з місцевими громадами
Рекомендований формат	Організований груповий автобусний тур
Сезонність	Весна -осінь, за умови безпечної ситуації та доступності об'єктів
Рівень складності	Середній, з урахуванням тривалих переїздів та емоційного навантаження маршруту

Джерело: створено автором самостійно

Як видно з таблиці 3.1, запропонований маршрут має чітко визначену структуру, мету, цільову аудиторію та організаційні умови. Його можна реалізувати як груповий автобусний тур із двома нічними переїздами та одноденною екскурсійною програмою на території Київської області. Такий формат дозволяє забезпечити організованість, контроль за поведінкою групи, дотримання правил безпеки та належний інформаційний супровід.

Для наочного відображення просторової організації маршруту доцільно подати його схему. Вона допомагає краще зрозуміти загальний напрям

поїздки, послідовність відвідування основних пунктів і логіку побудови маршруту.(див. дод. А)

Схема маршруту демонструє, що після нічного переїзду з Чернівців екскурсійна програма розпочинається у Бородянці, після чого група послідовно відвідує Гостомель, Бучу та Ірпінь. Кожен пункт маршруту має власне змістове навантаження: Бородеянка розкриває тему масштабних руйнувань цивільної забудови, Гостомель -стратегічне значення оборони аеропорту «Антонов», Буча -пам'ять про цивільних жертв і наслідки окупації, Ірпінь -оборону, евакуацію та відновлення громади. Після завершення екскурсійної частини туристична група вирушає з Ірпеня до Чернівців.

Отже, вибір маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» є обґрунтованим з історичної, меморіальної, освітньої та туристичної позицій. Він охоплює населені пункти, які стали важливими символами сучасної російсько-української війни та мають значення для формування національної пам'яті. Початок і завершення подорожі в Чернівцях дозволяють сформувати завершений туристичний продукт для мешканців міста та області. Розробка такого маршруту дає змогу поєднати туристичну діяльність із вшануванням пам'яті, патріотичним вихованням, міжнародним інформуванням і підтримкою громад, які постраждали внаслідок війни.

3.2. Характеристика основних об'єктів маршруту

Маршрут «Місцями пам'яті та незламності Київщини» у своїй екскурсійній частині охоплює чотири основні населені пункти Київської області: Бородеянку, Гостомель, Бучу та Ірпінь. Кожен із них має власне історичне, меморіальне та туристичне значення в контексті повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році. Разом ці локації формують цілісне уявлення про події, пов'язані з бойовими діями на Київщині, руйнуванням цивільної інфраструктури, окупацією, евакуацією населення, злочинами проти мирних жителів, спротивом українських громад і поступовим відновленням постраждалих територій.

Особливість об'єктів маршруту полягає в тому, що вони не є традиційними туристичними пам'ятками у звичайному розумінні. Це передусім місця пам'яті, трагедії, спротиву та відновлення. Саме тому їх характеристика повинна враховувати не лише туристичну привабливість, а й етичний, історичний, психологічний і безпековий аспекти. Відвідування таких місць має бути спрямоване на осмислення подій війни, вшанування загиблих, підтримку місцевих громад і поширення правдивої інформації про наслідки російської агресії.

Першою ключовою зупинкою маршруту є Бородянка. Саме з неї розпочинається екскурсійна частина після нічного переїзду туристичної групи з Чернівців до Київської області. Бородянка стала одним із найбільш постраждалих населених пунктів Київщини внаслідок бойових дій, авіаударів і руйнування цивільної інфраструктури. Особливо відомими стали кадри зруйнованих багатоповерхових житлових будинків, які перетворили Бородянку на один із символів масштабного знищення мирного житлового середовища.

Для воєнно-меморіального туризму Бородянка має особливе значення, оскільки вона демонструє наслідки війни для цивільного населення, локальної громади та повсякденного життя людей. Відвідування цієї локації потребує делікатного підходу. Тут важливо не лише показати масштаби руйнувань, а й пояснити людський вимір трагедії: втрату домівок, евакуацію, долі місцевих жителів, життя громади після деокупації та процеси відновлення. (див. дод. Б) У межах маршруту Бородянка виконує роль локації, де туристи можуть усвідомити ціну війни для мирного населення та значення післявоєнної відбудови.

Наступним пунктом маршруту є Гостомель. Цей населений пункт має важливе військово-стратегічне значення, оскільки саме тут розташований аеропорт «Антонов». (див. дод. В) Бої за Гостомель і за аеропорт стали одним із ключових епізодів початкового етапу повномасштабного вторгнення. Для російських військ цей об'єкт мав важливе значення, оскільки міг забезпечити

швидке перекидання сил у безпосередній близькості до столиці. Опір українських захисників у районі Гостомеля став одним із факторів зриву планів швидкого захоплення Києва.

У туристичному та меморіальному контексті Гостомель є важливою локацією для розуміння військово-стратегічного виміру оборони Київського напрямку. Якщо Бородянка передусім розкриває тему руйнування цивільної інфраструктури, то Гостомель дозволяє показати значення військових об'єктів, логістики, оборонних дій і ролі українських військових у стримуванні наступу. Водночас під час відвідування цієї локації необхідно враховувати безпекові обмеження, стан об'єктів і можливу обмеженість доступу до окремих територій.

Третьою зупинкою маршруту є Буча.(див. дод. Г) Це місто стало одним із найвідоміших у світі символів воєнних злочинів проти цивільного населення. Події в Бучі отримали широкий міжнародний резонанс і стали одним із ключових свідчень жорстокості російської окупації. Для воєнно-меморіального туризму Буча має особливе значення як простір пам'яті, скорботи та міжнародного свідчення.

Характеризуючи Бучу як об'єкт маршруту, важливо наголосити, що її не можна розглядати лише як туристичну локацію. Це простір глибокої трагедії, пов'язаний із загибеллю мирних жителів, окупацією, насильством і травматичним досвідом місцевої громади. Саме тому відвідування Бучі повинно бути максимально етичним. Екскурсійний супровід має містити перевірену інформацію, бути стриманим і не допускати надмірної емоційної експлуатації трагедії. Головною метою відвідування Бучі має бути вшанування пам'яті загиблих, осмислення наслідків окупації та формування відповідального ставлення до місць людського болю.

Водночас Буча є важливою для формування міжнародного розуміння російсько-української війни. Для іноземних відвідувачів це місце може стати простором усвідомлення реальних наслідків окупації, значення документування воєнних злочинів і важливості підтримки України. Для

українських відвідувачів Буча є місцем пам'яті, скорботи та водночас символом незламності громади, яка поступово повертається до життя.

Останнім пунктом екскурсійної частини маршруту є Ірпінь. Це місто відіграло надзвичайно важливу роль в обороні Київського напрямку. Ірпінь став одним із ключових рубежів, де українські захисники та місцева громада стримували наступ російських військ. Місто зазнало значних руйнувань, а кадри евакуації цивільного населення через зруйнований міст стали одними з найвідоміших образів перших тижнів повномасштабної війни. (див. дод. Д)

Ірпінь має важливе значення для маршруту, оскільки поєднує кілька тем: оборону, евакуацію цивільного населення, руйнування інфраструктури, стійкість громади та процеси відновлення. На відміну від деяких інших локацій, Ірпінь сьогодні активно демонструє приклади відбудови, повернення мешканців, відновлення житлових кварталів, громадських просторів і міської інфраструктури. Саме тому місто може бути представлене не лише як простір руйнувань, а й як приклад відновлення та незламності.

Особливе значення в Ірпені мають місця, пов'язані з евакуацією, зруйнованою інфраструктурою, пам'яттю про загиблих і відновленням міського середовища. Для туристів ця локація може стати важливим етапом осмислення того, як громада переживає травматичний досвід війни й поступово повертається до нормального життя. У межах маршруту Ірпінь логічно завершує основну частину подорожі, оскільки після його відвідування туристична група вирушає у зворотному напрямку до Чернівців.[10]

Загальна характеристика основних об'єктів маршруту подана в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Основні об'єкти маршруту «Місцями пам'яті та незламності
Київщини»

Населений пункт / об'єкт	Основне значення в маршруті	Туристично-меморіальна характеристика
Бородянка	Символ масштабних руйнувань цивільної інфраструктури	Локація демонструє наслідки авіаударів, руйнування житлових будинків, втрати громади та потребу у післявоєнному відновленні
Гостомель	Важлива військово-стратегічна локація	Населений пункт пов'язаний із боями за аеропорт «Антонов» і обороною Київського напрямку
Буча	Простір пам'яті про воєнні злочини проти цивільного населення	Місце міжнародного свідчення, скорботи, вшанування загиблих і формування розуміння наслідків окупації
Ірпінь	Символ оборони, евакуації та відновлення	Місто, пов'язане зі стримуванням наступу, евакуацією цивільних, руйнуваннями та активною відбудовою

Джерело: створено автором самотійно

Як видно з таблиці 3.2, кожна локація маршруту має власне змістове навантаження. Бородянка розкриває тему масштабного руйнування житлової забудови, Гостомель - військово-стратегічного значення оборони, Буча - пам'яті про злочини проти цивільного населення, Ірпінь -спротиву, евакуації

та відновлення. Така послідовність об'єктів дозволяє побудувати змістовно логічну екскурсійну програму, у якій кожен населений пункт доповнює попередній і розкриває окремий аспект воєнного досвіду Київщини.

Усі об'єкти маршруту пов'язані між собою спільною темою - подіями на Київщині та наслідками повномасштабного вторгнення. Проте кожен із них демонструє різні аспекти війни. Саме це робить маршрут змістовно насиченим і важливим для освітньої, меморіальної та туристичної діяльності. Він дозволяє не лише побачити окремі місця, а й зрозуміти взаємозв'язок між бойовими діями, окупацією, руйнуваннями, людськими втратами, евакуацією та відновленням громад.

Важливо підкреслити, що під час характеристики таких об'єктів необхідно уникати надмірної деталізації травматичних подій, якщо вона не має освітньої або меморіальної мети. Туристичний маршрут повинен бути побудований так, щоб не травматизувати місцевих мешканців і відвідувачів, не перетворювати біль громади на об'єкт цікавості, а формувати повагу, співчуття та розуміння. Саме тому основними принципами роботи з об'єктами маршруту мають бути достовірність, делікатність, безпека та повага до людської гідності.

Отже, основні об'єкти маршруту Бородянка-Гостомель-Буча-Ірпінь мають значний меморіальний, освітній і туристичний потенціал. Вони відображають різні сторони воєнного досвіду Київщини: окупацію, руйнування, трагедію цивільного населення, оборону, евакуацію та відновлення. Їх поєднання в межах одного маршруту дозволяє створити цілісний воєнно-меморіальний туристичний продукт, який може бути використаний для освітніх екскурсій, краєзнавчої роботи, міжнародного інформування та підтримки пам'яті про події російсько-української війни.

3.3. Програма маршруту та організація його проведення

Організація воєнно-меморіального маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» потребує ретельного планування, оскільки подорож

розпочинається у Чернівцях і передбачає відвідування кількох населених пунктів Київської області. Кожна локація пов'язана з трагічними та водночас історично важливими подіями російсько-української війни. На відміну від звичайних туристичних екскурсій, такий маршрут має підвищене емоційне навантаження, тому його проведення повинно поєднувати інформаційність, безпеку, етичність, організованість і повагу до місцевих громад.

Маршрут доцільно проводити у форматі групового автобусного туру з двома нічними переїздами та одноденною екскурсійною програмою на території Київської області. Туристична група виїжджає з Чернівців увечері, прибуває до Бородянки наступного ранку, протягом дня послідовно відвідує Бородянку, Гостомель, Бучу та Ірпінь, після чого вирушає у зворотному напрямку до Чернівців. Такий формат дозволяє уникнути витрат на проживання у готелі та водночас забезпечити змістовне ознайомлення з основними локаціями маршруту.

Оптимальна кількість учасників групи може становити 15–20 осіб. Така кількість є зручною для організації транспортного обслуговування, проведення екскурсій, контролю за поведінкою учасників і дотримання безпекових вимог. Для перевезення групи доцільно використовувати туристичний автобус або мікроавтобус, обладнаний зручними сидіннями, системою кондиціонування, місцями для особистих речей і засобами зв'язку. З огляду на значну тривалість поїздки та нічні переїзди організація туру повинна передбачати дотримання норм праці та відпочинку водіїв, а за потреби - залучення двох водіїв.

Початковою точкою маршруту є місто Чернівці. Перед виїздом необхідно провести короткий організаційний і безпековий інструктаж. Учасникам потрібно повідомити загальну програму туру, послідовність відвідування локацій, орієнтовну тривалість переїздів, правила поведінки у місцях пам'яті та порядок дій у разі повітряної тривоги або інших надзвичайних ситуацій. Особливо важливо наголосити, що маршрут не має

розважального характеру, а спрямований на вшанування пам'яті загиблих, осмислення наслідків війни та ознайомлення з досвідом постраждалих громад.

Першим об'єктом екскурсійної програми є Бородянка. Така послідовність є логістично обґрунтованою, оскільки після нічного переїзду з Чернівців група спочатку прибуває до найбільш віддаленої локації маршруту, а потім поступово переміщується у напрямку Гостомеля, Бучі та Ірпеня. У Бородянці основну увагу доцільно приділити масштабам руйнування житлової забудови, наслідкам бойових дій для цивільного населення та процесам відновлення громади.

Наступним пунктом маршруту є Гостомель, де розкривається військово-стратегічний аспект оборони Київського напрямку. Під час відвідування цієї локації учасники отримують інформацію про бої за аеропорт «Антонов», значення об'єкта у перші дні повномасштабного вторгнення та роль українських захисників у стримуванні наступу.

Після Гостомеля група прямує до Бучі. Відвідування цього міста потребує особливої делікатності, оскільки Буча є простором пам'яті про воєнні злочини проти мирного населення. Екскурсійний супровід повинен бути стриманим і документально обґрунтованим. Основний акцент необхідно зробити на вшануванні пам'яті загиблих, осмисленні наслідків окупації та важливості збереження історичної правди.

Завершальною локацією екскурсійної частини маршруту є Ірпінь. Це місто поєднує теми оборони Київського напрямку, евакуації цивільного населення, руйнування інфраструктури та поступового відновлення громади. Після завершення екскурсії в Ірпені доцільно провести коротке підсумкове обговорення побаченого, після чого туристична група вирушає до Чернівців.

Для чіткого планування поїздки доцільно подати орієнтовну програму маршруту по годинах.

Таблиця 3.3

Програма маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини»

Час	Етап маршруту	Зміст програми
20:00–20:30	Збір групи у Чернівцях	Перевірка списку учасників, організаційний та безпековий інструктаж, ознайомлення з програмою
20:30–07:00	Переїзд Чернівці - Бородянка	Нічний переїзд автобусом із короткими технічними зупинками
07:00–08:00	Бородянка	Перерва на сніданок, підготовка до початку екскурсійної програми
08:00–09:30	Бородянка	Ознайомлення з місцями руйнувань, розповідь про наслідки бойових дій, втрати громади та процеси відновлення
09:30–10:15	Переїзд Бородянка - Гостомель	Коментар гіда щодо оборони Київського напрямку та стратегічного значення Гостомеля
10:15–11:30	Гостомель	Ознайомлення з доступними локаціями, пов'язаними з боями за аеропорт «Антонов»

11:30–12:00	Переїзд Гостомель - Буча	Підготовка до відвідування меморіальної локації, нагадування правил етичної поведінки
12:00–13:30	Буча	Відвідування місць пам'яті, вшанування загиблих, розповідь про окупацію та наслідки воєнних злочинів
13:30–14:30	Обідня перерва	Організоване харчування учасників у закладі
14:30–15:00	Переїзд Буча -Ірпінь	Розповідь гіда про оборону Ірпеня та евакуацію цивільного населення
15:00–16:30	Ірпінь	Ознайомлення з локаціями, пов'язаними з обороною, евакуацією, руйнуваннями та відновленням міста
16:30–17:00	Ірпінь	Підсумкове обговорення маршруту, коротка перерва перед зворотною дорогою
17:00–03:30	Переїзд Ірпінь -Чернівці	Нічний переїзд із короткими технічними зупинками

03:30	Прибуття до Чернівців	Завершення маршруту
-------	-----------------------	---------------------

Джерело: створено автором самостійно

Запропонована програма є орієнтовною та може коригуватися залежно від дорожньої ситуації, погодних умов, безпекових обмежень, доступності окремих локацій, кількості учасників групи та домовленостей із місцевими громадами. Перед кожною поїздкою організатори повинні перевіряти актуальну ситуацію на маршруті та за потреби змінювати тривалість зупинок або виключати тимчасово недоступні об'єкти.

Важливою складовою організації маршруту є транспортне забезпечення. Найбільш доцільним варіантом є використання туристичного автобуса або мікроавтобуса, оскільки це дозволяє організовано перевозити групу, контролювати час зупинок, забезпечити єдиний екскурсійний супровід і дотримуватися узгодженої програми. Використання легкових автомобілів є менш зручним, адже у такому разі складніше координувати пересування учасників, проводити спільні інструктажі та забезпечувати належний контроль за групою.

Особливу увагу необхідно приділити підготовці гідів. Екскурсовод повинен володіти достовірною інформацією про події на Київщині, уміти працювати з чутливими темами та подавати матеріал делікатно. Під час проведення маршруту важливо уникати надмірного емоційного тиску, неперевірених фактів, політичних спекуляцій і сенсаційного подання трагедії. Розповідь має бути документально обґрунтованою, зрозумілою для різних категорій відвідувачів і поважною до загиблих, постраждалих та місцевих жителів.

Перед початком маршруту учасникам доцільно надати коротку інформаційну пам'ятку. У ній потрібно зазначити мету подорожі, основні локації, правила поведінки, рекомендації щодо фотографування та вимоги безпеки. До основних правил належать повага до місцевих мешканців, заборона гучної поведінки у місцях пам'яті, відмова від недоречного

позування на тлі зруйнованих об'єктів, заборона самостійного відходу від групи та обов'язкове виконання вказівок гіда. [11]

Організація маршруту також передбачає попереднє узгодження з представниками місцевих громад або відповідними органами влади. Це особливо важливо у випадках, коли до програми включено пошкоджені будівлі, меморіальні місця, території з обмеженим доступом або локації, які мають особливе значення для місцевих мешканців. Такий підхід дозволяє забезпечити безпеку, уникнути конфліктних ситуацій і сформувати відповідальне ставлення до постраждалих територій.

Окрім програми поїздки, необхідно визначити орієнтовний кошторис маршруту. Вартість туру залежить від кількості учасників, типу транспорту, тарифів перевізника, вартості послуг гіда, витрат на харчування, страхування та організаційні потреби. Нижче подано орієнтована калькуляція туру на одну особу.

Таблиця 3.4

Орієнтована калькуляція маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» на одну особу

Стаття витрат	Орієнтовна сума, грн	Примітка
Проїзд(автобус)+з/п водія	2400	Два нічні переїзди, переміщення між локаціями, витрати на паливо та роботу водіїв
Послуги гіда / екскурсовода	200	Підготовка та проведення екскурсійної програми
Харчування учасників	300	Орієнтовно 300 грн на одну особу: організований обід

Організаційні витрати	100	Друк пам'яток, інформаційні матеріали, технічні потреби
Резервний фонд	200	Непередбачені витрати
Загальна сума, грн	3 200	

Джерело: створено автором самостійно.

Як видно з таблиці 3.4, найбільшу частку витрат становить транспортне забезпечення. Це пояснюється значною відстанню між Чернівцями та Київською областю, двома нічними переїздами, необхідністю пересування між основними локаціями та дотриманням вимог щодо роботи водіїв. Важливою складовою витрат є також харчування учасників, оскільки маршрут триває понад одну добу.

Організаційні умови проведення маршруту мають включати також питання безпеки. Перед поїздкою необхідно перевірити актуальну ситуацію у регіоні, стан доріг, можливі обмеження доступу до окремих об'єктів і наявність укриттів або безпечних місць поблизу основних зупинок. Учасники маршруту повинні мати при собі документи, зручний одяг і взуття, воду, засоби зв'язку та, за потреби, індивідуальні аптечки.

Таким чином, програма маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» передбачає вечірній виїзд із Чернівців, нічний переїзд до Київської області, послідовне відвідування Бородянки, Гостомеля, Бучі та Ірпеня, а також нічне повернення до Чернівців. Запропонований формат є логістично обґрунтованим і змістовно насиченим. Його реалізація потребує ретельної організації транспортного обслуговування, підготовки гідів, попередньої перевірки безпеки та дотримання етичних правил відвідування місць пам'яті.

3.4. Оцінка вразливості, впровадження та популяризація маршруту

Розробка воєнно-меморіального маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» потребує не лише визначення основних об'єктів,

програми та кошторису, а й оцінки можливостей його практичного впровадження. Оскільки маршрут проходить територіями, які безпосередньо постраждали внаслідок бойових дій, окупації та руйнувань, особливе значення має аналіз безпеки, доступності, етичності та вразливості туристичних локацій.

Воєнно-меморіальні маршрути мають суттєві відмінності від звичайних туристичних поїздок. Їхні об'єкти часто пов'язані з людськими втратами, травматичним досвідом місцевих громад, пошкодженою інфраструктурою, небезпекою окремих територій та необхідністю делікатного інформаційного супроводу. Саме тому перед впровадженням такого маршруту доцільно здійснити оцінку вразливості його основних об'єктів.

Для цього у роботі використано адаптовану методику *Vulnerability Index*, тобто індексу вразливості туристичних об'єктів. У загальному вигляді така оцінка базується на трьох основних складових: *Exposure*, *Sensitivity* та *Adaptive Capacity*.

Exposure означає рівень впливу зовнішніх загроз на об'єкт. У випадку воєнного туризму до таких загроз належать можливість повторних обстрілів, близькість до небезпечних зон, наявність пошкоджених будівель, мінування або інші ризики, пов'язані з наслідками бойових дій.

Sensitivity характеризує чутливість об'єкта до негативного впливу. Вона залежить від ступеня руйнування, меморіального значення локації, емоційного навантаження, кількості постраждалих людей, стану місцевої громади та символічної ваги об'єкта.

Adaptive Capacity означає здатність об'єкта або території до відновлення та адаптації. Вона включає стан доріг, наявність місцевої інфраструктури, можливість організації безпечного відвідування, участь громади, наявність інформаційних матеріалів, меморіалів, гідів, музеїв або туристичних сервісів.

У межах даного дослідження оцінку вразливості об'єктів маршруту доцільно подати за умовною шкалою від 1 до 5 балів, де 1 бал означає низький рівень прояву показника, а 5 балів -високий рівень. Для показників *Exposure* і

Sensitivity вищий бал означає більшу вразливість, а для Adaptive Capacity - навпаки, вищий бал означає кращу здатність до відновлення та організації відвідування. Загальна логіка оцінки може бути подана так:

$$VI = Exposure + Sensitivity - Adaptive Capacity$$

Тобто найбільш вразливими є ті об'єкти, які мають високий рівень впливу загроз, високу чутливість і водночас низьку здатність до адаптації та відновлення.

Таблиця 3.5

Оцінка вразливості об'єктів маршруту за методикою Vulnerability Index

Об'єкт маршруту	Exposure, бали	Sensitivity, бали	Adaptive Capacity, бали	Орієнтовний VI	Рівень вразливості
Бородянка	4	5	3	6	Високий
Гостомель	4	4	3	5	Високий
Буча	3	5	4	4	Середній
Ірпінь	3	4	4	3	Середній

Джерело: створено автором самостійно

Як видно з таблиці 3.5, найвищий рівень вразливості мають Бородянка та Гостомель. Це пояснюється значними руйнуваннями, високим меморіальним і воєнно-історичним значенням цих локацій, а також потребою в особливому безпековому та організаційному контролі під час їх відвідування. Бородянка є дуже чутливою локацією через масштаби руйнування житлової забудови та травматичний досвід місцевої громади. Гостомель має високу вразливість через зв'язок із важливими військово-стратегічними подіями та об'єктами, доступ до яких може бути обмеженим.[3]

Буча та Ірпінь мають середній рівень вразливості. З одного боку, вони пов'язані з важкими подіями війни, людськими втратами, окупацією, евакуацією та руйнуваннями. З іншого боку, ці міста поступово відновлюють інфраструктуру, мають кращу транспортну доступність і можуть бути більш підготовленими до організованого відвідування. Однак навіть за наявності інфраструктурних можливостей ці локації потребують особливої етичності, оскільки вони залишаються просторами пам'яті та травматичного досвіду.

З урахуванням результатів оцінки вразливості можна визначити основні умови впровадження маршруту. Насамперед маршрут повинен проводитися лише за умови стабільної безпекової ситуації та відсутності офіційних обмежень на відвідування конкретних локацій. Перед кожною поїздкою організатори мають перевіряти актуальні повідомлення органів влади, ДСНС, військових адміністрацій та місцевих громад. Особливо важливо уникати відвідування аварійних будівель, закритих територій, потенційно небезпечних об'єктів або місць, де ще тривають роботи з розмінування чи відновлення.

Другою важливою умовою є співпраця з місцевими громадами. Воєнно-меморіальний туризм не повинен розвиватися без участі мешканців територій, які пережили окупацію, обстріли та руйнування. Саме громади мають визначати, які локації можна показувати туристам, які місця потребують особливої тиші та поваги, а які об'єкти поки не варто включати до екскурсійної програми. Такий підхід дозволяє уникнути конфліктів і забезпечити відповідальне ставлення до пам'яті.

Третьою умовою є підготовка фахових гідів. Проведення маршруту повинно здійснюватися людьми, які володіють достовірною інформацією, розуміють історичний контекст подій, уміють працювати з чутливими темами та дотримуються етичних норм. Гід має пояснювати не лише факти руйнувань, а й ширший контекст: оборону Київщини, роль місцевих громад, досвід цивільного населення, героїзм захисників, волонтерську допомогу та процеси відновлення.

Четвертою умовою є розробка правил поведінки для учасників маршруту. Доцільно передбачити коротку пам'ятку для туристів, у якій будуть зазначені основні вимоги: не порушувати тишу в місцях пам'яті, не фотографувати людей без дозволу, не робити недоречні фото на фоні руйнувань, не заходити у небезпечні будівлі, не відходити від групи, виконувати вказівки гіда та з повагою ставитися до місцевих мешканців.

Перспективи впровадження маршруту значною мірою залежать від правильно визначеної цільової аудиторії. Маршрут може бути цікавим не

лише для звичайних туристів, а й для освітніх, дослідницьких, журналістських і міжнародних груп.

Таблиця 3.6

Цільова аудиторія маршруту «Місцями пам'яті та незламності
Київщини»

Цільова група	Мотивація відвідування	Можливий формат участі
Студенти та учні старших класів	Вивчення сучасної історії України, патріотичне виховання, формування громадянської свідомості	Навчальна екскурсія, тематична поїздка, польове заняття
Українські туристи	Бажання краще зрозуміти події війни, вшанувати пам'ять загиблих, підтримати громади	Організована групова екскурсія
Іноземні відвідувачі	Ознайомлення з наслідками російсько-української війни, міжнародне свідчення, підтримка України	Екскурсія з перекладачем, офіційна делегація
Журналісти та дослідники	Документування наслідків війни, збір інформації, підготовка матеріалів	Дослідницька поїздка, прес-тур
Громадські та волонтерські організації	Підтримка постраждалих громад, участь у відновленні, гуманітарні ініціативи	Волонтерсько-меморіальний маршрут
Працівники туристичної сфери	Вивчення можливостей розвитку воєнно-меморіального туризму	Професійний ознайомчий тур

Джерело: створено автором самостійно

Як видно з таблиці 3.6, маршрут має широку цільову аудиторію. Найбільше значення він може мати для освітніх груп, оскільки дозволяє поєднати навчання з безпосереднім ознайомленням із місцями сучасної історії України. Для українських туристів маршрут може стати формою вшанування пам'яті та усвідомлення подій війни. Для іноземних відвідувачів він має значення як інструмент міжнародного інформування та культурної дипломатії.

Популяризація маршруту повинна здійснюватися обережно та відповідально. Не можна рекламувати його як розважальну поїздку або «тур руйнуваннями». Основний акцент має бути зроблений на пам'яті, освіті, підтримці громад, історичній правді та відновленні. У рекламних матеріалах

доцільно використовувати стриману лексику, уникати сенсаційних формулювань і не використовувати зображення людського горя як засіб привернення уваги.[28]

Основними каналами популяризації можуть бути сайти туристичних організацій, сторінки місцевих громад, освітні установи, музеї, соціальні мережі, платформи для внутрішнього туризму, міжнародні культурні проекти та партнерства з громадськими організаціями. Для іноземної аудиторії доцільно підготувати англomовний опис маршруту, короткий історичний контекст, правила поведінки та інформацію про можливість підтримки місцевих громад.

Важливим напрямом популяризації може стати цифровізація маршруту. Доцільно створити інтерактивну карту з основними локаціями, короткими описами, фотографіями, архівними матеріалами, свідченнями очевидців і правилами відвідування. У перспективі маршрут може бути доповнений QR-кодами на локаціях, аудіогідом, віртуальною екскурсією або 3D-моделями окремих об'єктів. Це дозволить зробити маршрут доступним для тих людей, які не можуть фізично відвідати Київщину, але хочуть дізнатися більше про події війни.

Окреме значення має можливість використання маршруту в освітньому процесі. Його можна адаптувати для студентів спеціальностей «Туризм», «Історія», «Географія», «Міжнародні відносини», «Культурологія», а також для учнів старших класів. У такому випадку маршрут може поєднувати екскурсію, лекційний супровід, обговорення, роботу з картами, фотофіксацію, підготовку звітів або дослідницьких проєктів.

Для практичного впровадження маршруту необхідно розробити пакет організаційних матеріалів. До нього можуть входити паспорт маршруту, програма поїздки, кошторис, схема маршруту, правила поведінки, пам'ятка з безпеки, інформаційні матеріали про кожну локацію та контакти відповідальних осіб. Наявність таких матеріалів зробить маршрут більш

професійним і придатним для використання туристичними фірмами, навчальними закладами або громадськими організаціями.

У перспективі маршрут «Місцями пам'яті та незламності Київщини» може стати частиною ширшої мережі маршрутів пам'яті в Україні. Подібні маршрути можуть бути розроблені для Чернігівщини, Харківщини, Херсонщини, Донеччини та інших регіонів, які зазнали руйнувань і мають важливе меморіальне значення. Київщина в цьому контексті може стати одним із перших прикладів відповідального воєнно-меморіального маршруту, орієнтованого на безпеку, освіту, етику та підтримку громад.

Отже, оцінка вразливості об'єктів маршруту показала, що його впровадження є можливим лише за умови дотримання безпекових, етичних та організаційних вимог. Найбільш вразливими локаціями є Бородянка та Гостомель, що потребують особливої уваги під час планування відвідувань. Буча та Ірпінь мають значний меморіальний потенціал, але також потребують делікатного підходу. Київ забезпечує логістичну основу маршруту та дає змогу пов'язати події Київщини із загальним контекстом оборони столиці. Запропонований маршрут має перспективи впровадження в туристичній, освітній, краєзнавчій, меморіальній та міжнародній діяльності, однак його розвиток повинен ґрунтуватися на принципах безпеки, достовірності, поваги до жертв і підтримки постраждалих громад.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі досліджено особливості розвитку воєнного туризму у світі та Україні, визначено його сутність, передумови формування, сучасний стан, основні проблеми та перспективи. Окрему увагу приділено практичній розробці воєнно-меморіального маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» за напрямом Чернівці-Бородянка-Гостомель-Буча-Ірпінь-Чернівці. У процесі дослідження поставлену мету досягнуто, а визначені завдання виконано.

У результаті опрацювання теоретичних джерел встановлено, що воєнний туризм є спеціалізованим напрямом туристичної діяльності, пов'язаним із відвідуванням місць бойових дій, військових меморіалів, музеїв, кладовищ, фортифікаційних споруд, територій руйнувань і просторів пам'яті. Його сутність полягає не лише в ознайомленні з воєнно-історичними об'єктами, а й у збереженні пам'яті про загиблих, осмисленні причин і наслідків збройних конфліктів, формуванні історичної свідомості та відповідального ставлення до минулого. На відміну від традиційних видів туризму, орієнтованих переважно на відпочинок і дозвілля, воєнний туризм має виражений меморіальний, освітній, пізнавальний, патріотичний і суспільний характер. У роботі систематизовано його основні види за характером об'єктів, метою подорожі, формою організації, способом відвідування та рівнем безпеки. До них належать меморіальний, музейний, фортифікаційний туризм, подорожі місцями бойових дій, освітній, патріотичний, маршрутний, подієвий і віртуальний туризм. З огляду на сучасні українські реалії також виокремлено безпечні, обмежено доступні та небезпечні об'єкти. Така класифікація дозволяє комплексно розглядати воєнний туризм і враховувати не лише його зміст, а й можливість практичного використання окремих територій.

Аналіз світового досвіду показав, що воєнний і меморіальний туризм уже тривалий час розвиваються у Франції, Польщі, Німеччині, Великій

Британії, Японії, США, В'єтнамі, Ізраїлі та інших країнах. Місця битв, військові кладовища, меморіали, музеї, колишні концтабори, оборонні споруди й території трагедій використовуються не лише як туристичні об'єкти, а й як простори пам'яті, освіти та суспільного діалогу. Досвід зарубіжних країн свідчить, що важливою умовою розвитку таких маршрутів є поєднання історичної достовірності, належної інфраструктури, якісного екскурсійного супроводу та дотримання етичних принципів. Для України особливо цінними є підходи, що передбачають не героїзацію війни, а критичне осмислення її наслідків, вшанування пам'яті жертв, залучення місцевих громад і використання цифрових технологій для збереження та популяризації об'єктів воєнної спадщини.

Установлено, що формування воєнного туризму в Україні має тривалу історичну основу. На території держави розташована значна кількість фортець, замків, оборонних споруд, місць битв, військових кладовищ, музеїв і меморіалів, пов'язаних із різними історичними періодами. Водночас після початку російсько-української війни у 2014 році, а особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 році, цей напрям набув нового змісту. В Україні сформувалися нові простори пам'яті, пов'язані з окупацією, обстрілами, руйнуваннями житлової та культурної інфраструктури, воєнними злочинами, евакуацією цивільного населення та героїчним спротивом громад. Проведений аналіз показав значні масштаби пошкодження пам'яток культурної спадщини, музеїв, галерей, бібліотек, клубних закладів, театрів, мистецьких шкіл та інших установ. Найбільших втрат зазнали території, що перебували або перебувають поблизу зони бойових дій, були тимчасово окуповані чи регулярно зазнавали обстрілів. Руйнування таких об'єктів негативно впливає не лише на туристичну привабливість регіонів, а й на можливість збереження культурної пам'яті та післявоєнного відновлення громад.

У межах дослідження визначено основні проблеми, ризики, етичні аспекти та перспективи розвитку воєнного туризму в Україні. Проведений

PEST-аналіз засвідчив, що цей напрям залежить від політичних, економічних, соціальних і технологічних чинників. Найважливішими серед них є безпекова ситуація, необхідність розмінування територій, стан доріг і туристичної інфраструктури, державна політика пам'яті, міжнародна підтримка, готовність місцевих громад до прийому відвідувачів та можливість використання сучасних цифрових технологій. SWOT-аналіз показав, що сильними сторонами воєнного туризму є значна кількість суспільно важливих об'єктів, високий інтерес до українського досвіду спротиву, потужний освітній потенціал і перспективи цифровізації. Водночас слабкими сторонами залишаються небезпека окремих територій, пошкоджена інфраструктура, відсутність єдиних стандартів проведення екскурсій і психологічна травматичність теми. До основних можливостей належать створення маршрутів пам'яті, розвиток музеїв сучасної війни, залучення міжнародного фінансування, підтримка малого бізнесу та використання VR-екскурсій, 3D-моделей і цифрових архівів. Найбільшими загрозами залишаються продовження війни, повторні обстріли, мінування територій, комерціалізація людської трагедії, поширення недостовірної інформації та недостатня координація між державними органами, громадами і туристичними підприємствами. Отже, розвиток воєнного туризму має здійснюватися поступово, відповідально та з обов'язковим дотриманням принципів безпеки, достовірності й поваги до постраждалих громад.

Практичним результатом роботи стала розробка воєнно-меморіального маршруту «Місцями пам'яті та незламності Київщини» за напрямом Чернівці-Бородянка-Гостомель-Буча-Ірпінь-Чернівці. Маршрут передбачає вечірній виїзд із Чернівців, нічний переїзд до Київської області, послідовне відвідування основних локацій протягом дня та повернення до Чернівців. Бородянка розглядається як символ масштабного руйнування цивільної житлової забудови; Гостомель - як важлива військово-стратегічна локація, пов'язана з боями за аеропорт «Антонов»; Буча - як простір пам'яті про воєнні злочини проти мирного населення; Ірпінь - як символ оборони, евакуації

цивільних і поступового відновлення громади. Для маршруту визначено програму проведення, основні організаційні умови, орієнтовний кошторис і цільову аудиторію. Він може бути використаний для освітніх поїздок, краєзнавчих екскурсій, туристичних груп, журналістів, дослідників, громадських організацій та іноземних делегацій.

Застосування методики Vulnerability Index дозволило оцінити рівень вразливості основних локацій маршруту з урахуванням впливу воєнних загроз, чутливості об'єктів і здатності територій до адаптації та відновлення. Установлено, що найбільшої уваги під час організації відвідувань потребують Бородянка та Гостомель, оскільки ці локації мають значне меморіальне навантаження, пов'язані з масштабними руйнуваннями та потребують ретельної перевірки безпекових умов. Буча та Ірпінь також повинні відвідуватися з особливою делікатністю через травматичний досвід місцевих громад і значення цих місць для національної пам'яті. Організація маршруту має передбачати попереднє погодження з відповідними службами та місцевими органами влади, інструктаж учасників, супровід підготовленого гідів і дотримання правил етичної поведінки.

Таким чином, воєнний туризм в Україні має значний потенціал для збереження історичної пам'яті, патріотичного виховання, міжнародного інформування та підтримки післявоєнного відновлення постраждалих територій. Водночас він не повинен перетворювати людську трагедію на розвагу або комерційний продукт без належного змісту. Його розвиток має ґрунтуватися на принципах безпеки, історичної достовірності, співпраці з місцевими громадами та поваги до пам'яті загиблих. Запропонований маршрут «Місцями пам'яті та незламності Київщини» є прикладом відповідального підходу до формування воєнно-меморіального туристичного продукту, що поєднує пізнавальну, освітню, меморіальну та суспільну функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
2. Бучанська міська рада. Офіційний сайт Бучанської міської ради. URL: <https://bucha-rada.gov.ua/> (дата звернення: 24.05.2026).
3. Гостомельська селищна військова адміністрація. Офіційний сайт Гостомельської громади. URL: <https://gostomel-rada.gov.ua/> (дата звернення: 26.05.2026).
4. Державне агентство розвитку туризму України. Статистика. URL: <https://www.tourism.gov.ua/statistic> (дата звернення: 22.05.2026).
5. Державне агентство розвитку туризму України. Туристична статистика України: динаміка податкових надходжень по регіонах. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/turistichna-statistika-ukrayini-dinamika-podatkovih-nadhodzhen-po-regionah> (дата звернення: 22.05.2026).
6. Державне агентство розвитку туризму України. У 2024 році туристична сфера України принесла в бюджет майже 3 млрд грн. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/u-2024-turistichna-sfera-ukrayini-prinesla-v-byudzheth-mayzhe-3-mlrd-grn> (дата звернення: 22.05.2026).
7. Державна служба статистики України. Туризм. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.05.2026).
8. Закон України Про охорону культурної спадщини від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 22.05.2026).
9. Закон України Про туризм від 15.09.1995 № 324/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.05.2026).
10. Ірпінська міська рада. Офіційний сайт Ірпінської міської ради. URL: <https://imr.gov.ua/> (дата звернення: 25.05.2026).

- 11.Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. Чернівці : Книги-XXI, 2003. 300 с.
- 12.Любіцева О. О. Методика розробки турів. Київ : Альтерпрес, 2003. 104 с.
- 13.Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг: геопросторові аспекти. Київ : Альтерпрес, 2002. 436 с.
- 14.Мальська М. П., Худо В. В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 424 с.
- 15.Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. 1453 пам'ятки культурної спадщини та 2286 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. URL: <https://mincult.gov.ua/news/1453-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2286-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення: 22.05.2026).
- 16.Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. Росіяни пошкодили 1783 пам'ятки культурної спадщини та 2540 об'єктів культурної інфраструктури. URL: <https://mincult.gov.ua/> (дата звернення: 22.05.2026).
- 17.Міністерство розвитку громад та територій України. Державне агентство розвитку туризму України. URL: <https://www.tourism.gov.ua/> (дата звернення: 23.05.2026).
- 18.Національний музей історії України у Другій світовій війні. Офіційний сайт музею. URL: <https://warmuseum.kyiv.ua/> (дата звернення: 22.05.2026).
- 19.Про затвердження Державного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 16 с.
- 20.Світовий банк. Оновлена оцінка потреб України у відновленні та реконструкції. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press->

- [release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released](#) (дата звернення: 22.05.2026).
21. Український інститут національної пам'яті. Місця пам'яті та меморіалізація подій російсько-української війни. URL: <https://uinp.gov.ua/> (дата звернення: 23.05.2026).
22. ЮНЕСКО. Україна: оцінка збитків культурі й туризму після двох років війни. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion> (дата звернення: 22.05.2026).
23. Ashworth G. J., Hartmann R. Horror and Human Tragedy Revisited: The Management of Sites of Atrocities for Tourism. New York : Cognizant Communication Corporation, 2005. 280 p.
24. Foley M., Lennon J. J. JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. International Journal of Heritage Studies. 1996. Vol. 2, No. 4. P. 198–211.
25. Lennon J., Foley M. Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster. London : Continuum, 2000. 184 p.
26. Seaton A. V. Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. International Journal of Heritage Studies. 1996. Vol. 2, No. 4. P. 234–244.
27. Sharpley R., Stone P. R. The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism. Bristol : Channel View Publications, 2009. 286 p.
28. Stone P. R. A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. Tourism: An Interdisciplinary International Journal. 2006. Vol. 54, No. 2. P. 145–160.
29. Timothy D. J., Boyd S. W. Heritage Tourism. Harlow : Pearson Education, 2003. 327 p.
30. UN Tourism. Tourism Statistics Database. URL: <https://www.unwto.org/tourism-statistics> (date of access: 22.05.2026).
31. UNdata. Tourist / visitor arrivals and tourism expenditure. URL: <https://data.un.org/> (date of access: 22.05.2026).

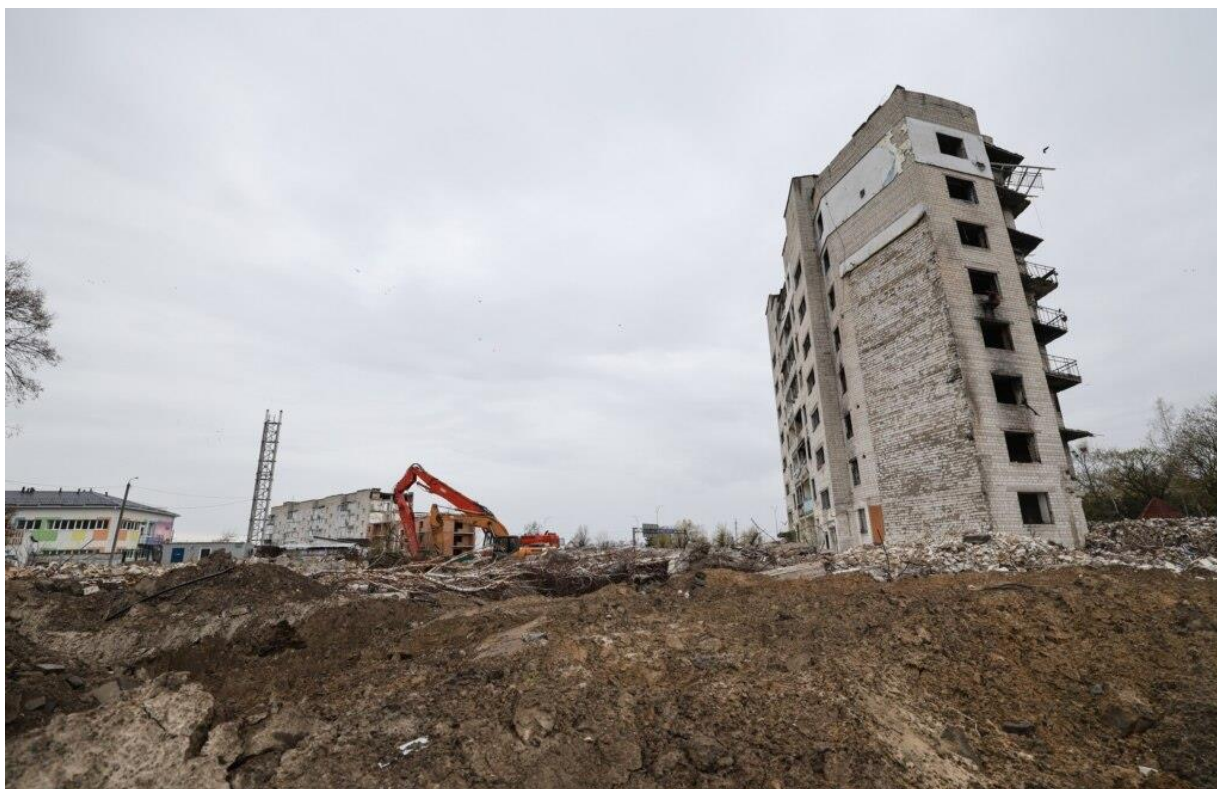
32. World Bank. Ukraine: Fourth Rapid Damage and Needs Assessment, February 2022 – December 2024. Washington, DC : World Bank, 2025. URL: <https://documents.worldbank.org/> (date of access: 22.05.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А
Картосхема маршруту

Додаток Б
Зруйнована багатоповерхівка у м. Бородянка

Додаток В
Літак Ан-225 «Мрія» у аеропорту м. Гостомель

Додаток Д
Романівський міст в м. Ірпені

